

Книга должна быть возвращена
не позже указанного здесь срока

Количество предыдущих выдач _____

83
872
Г-34
ГУРБАНДУРДЫ ГЕЛДИЕВ

ПОЭЗИЯМЫЗЫҢ ХЭЗИРКИ ЗАМАН КЕШБИ

(Стиль проблемасы)

Жемгыетчилик башлангычлары эсасында
редактирлэн доцент Бәшим Шамырадов

«Түркменистан» неширяты
Ашгабат, 1978

Гелдиев Г. Поэзиямыз хәзирки заман кешби.
(Стиль проблемасы). Б. Шамырадовың ред. билен. А.,
«Түркменистан», 1977.

145 с.

5.000 экз. 15 к.

Элиңиздәки китап шыгырәтчилигин белли бир
меселеси — хәзирки заман түркмен поэзиясында чепер
өзболушлылыгың ягдайы барада гүррүң әдйәр. Бәш
шахырың дәрәдиджилиги стиль нукдай назардан ызар-
ланып, олар дегширилйәр, әдеби фактлар умумылаш-
дырылып, нетиже чыкарылар.

Китап поэзия сарпа гоиян оқыжылар көпчүлигинин
гөвнүнден турар дийип умыт әдйәрис.

Гельдыев К.

Современный облик нашей поэзии (критические
статьи).

№ 134

25.3.1.

8Т2

ТССР-иң Китап палатасы

1976

Г34

Г 70202—080 79—77
М 551(15)—78

© «Түркменистан» нешираты, 1978

Г. Г. Г. Г.

Копируемая

Инв. № 182657

Авг 1978

СТИЛЬ НӘМЕДЕН АГТАРЫЛАР

Соңқы дөвүр совет әдебияты өврениш ылмында,
әдеби-чепер танкыдында языжы-шахырың дәрәдиджилек
өзболушлылыгы, умуман, әдеби стиль проблемалары
догрудакы гүррүңлер ылмы чуңлук билен айтымыны
гиңелдип барял. Бу ишжең танкыдың гечәймели
ёлудыр, социалистик әдебиятың сыясы-теоретика маз-
мунына долы акыл етирилмегинин аламатыдыр.

Социалистик жемгыетин өсмегине сехинини, пәхим-
пайхасыны, ынсанпервер идеяларыны багышлан хер
бир дәрәдиджинин зәхметинин ерине дүшмегинде онун
өзболушлы дәрәдиджилек стилине-де уллакан хызмат
дегишли. ~~1905-нжи~~ 1905-нжи йылда язан «Партия
гурамасы вё партиялайын әдебият» атлы макаласында
чепер әдебият хакда гүррүң әдип шейле языпды: «Бу
ишде шахсы инициатива, индивидуал мейиллере улы
герим берилмегини, пикире ве хыяла, форма хем-де
мазмуна герим берилмегини үпжүн этмегин гүррүңсиз
зерурдыгына жедел ёк»¹. ~~Чепер~~ чепер дәрәди-
жилек ишинде инициативалара, өзболушлы пикирлен-
мәге — стиле гиң ёл ачмак барада өңе сүрен бу ажайып
идеясы бизиң шу гүнки гүнлеримизде-де гимматыны
гачырман гелйәр.

Прогрессив индивидуал стилиң формирленмеги, бар
затдан өңүрти, дурмуш вакаларыны, дүнйә хадыса-
ларыны «элегинде элемеги» башарян, объектив хақыка-
ты дәрәдиджилек ылхамына гөнезлик әдип гоян дүнйә-
гарайшың кемала гелендигини аңладяр. Әдеби стилиң
шулар ялы кануналайыклыгыны дәрәдиджилегинде
жемлән сөз усадының эсерлери эмоционал-эстетик
гимматындан башга-да, жемгыет бәхбитли тараплары-
ны логики эсасда йүзе чыкарыл. Дәрәдиджилек стилиң

¹ ~~1905-нжи~~ Эсерлер. 10 т., 4-нжи нешир. Ашгабат, ТДН,
1955, 32 сах.

эстетик-практики эхмиедини эсерин чеперчилик фантазиясы — образың өзболушлы рөвүшлери, пикир йөретмегин хусусы тэрлери, дил айратынлыгы ве ш. м. билен дүшүндирмек болар.

Индивидуал стилиң сыясы-теоретики гымматы болса эдеби методдың хэсиетине, онуң билен гатнашыгына баглыдыр. Малим болшы ялы, социалистик реализм методы дөредижилик ишгэринин дурмуш хакыкатыны догручыл, чепер өзлешдирмегине, талантының өзболушлы өсмегине чэксиз мүмкинчиликлер берйэр, оңа рухы голдавыны етирйэр. Шонуң үчин хер бир сунгат ишгэринин, языжыдыр шахырың чепер стилинин формирленмеги социалистик реализм методының дүниэде ин прогрессив, дөредижилик ишине¹ гиң мүмкинчиликлер берйэн эдеби метод болуп дуряңдыгының ене-де бир гезек тассыкланмасыдыр. Шол себэпли «Партия социалистик реализм эсасында ишленилип дүзүлйэн формаларың ве стиллериң көп шекилли хем-де бай болмагының тарапында дуряң»¹ дийлип, ССКП-ниң XXIV гурултайының резолюциясында белленилди.

Стиль проблемасы шулар ялы берк биңалы болансон, сонкы дөвүрде ылмы пикирленмэмизи барха өз дашына жебислешдирди. Догрусы, стиль меселеси 20-нжи йылларың алымларының хем үнс меркезиндэки меселеди. Эмма белли-белли себэплере гөрэ, 30—40-нжи йылларда stile дахыллы пикир йөретмелер, ылмы чекишмелер совашды. 50-нжи йыллара гелнип етиленде, бу меселе тэзеден жанланяр, шу гүңлер — 70-нжи йылларда болса алымларымызың (А. Н. Соколов, В. В. Виноградов, Ар. Григорян, Г. Н. Поспелов, В. А. Ковалев, Л. Н. Новиченко, М. Б. Храпченко, Б. А. Василевская ве башгалар) стиль проблемасына дегишли бирентек салдамлы теоретики ишлери, коллективлейин йыгыңдылар, гөрнүкли шахырдыр языжыларың дөредижилик өзболушлылығына багышланан китаплар (мысал үчин, В. В. Виноградовың, Н. М. Чирковың, К. Чуковскийниң, П. Громының, В. Воробьевин, М. М. Султонованың, Е. М. Галкина-Федоругың ве башгаларың китаплары) чап эдилди, кандидатлык ишлер (Н. М. Чирков, П. Ф. Рошин, В. Гусев, М. К. Кик-

вадзе, А. А. Марутян, И. Каминская, Н. Шукуров ве бейлекилер) азылды. Йөне «Хер ничик-де болса, стилистика проблемасына хенизем аз үнс берилйэр, чүнки бу областда чөзүлмедик меселелер хем практики пландакы ишлериң етмезчиликлери кэн...»¹ дийип язан П. Азымов, В. В. Виноградов, Ю. Д. Дешериев, И. Ф. Протченко ёлдашларың пикири билен ылалашмазлык мүмкин дэл. Себэби стиль терминине берилйэн кесгитлемелерде, онуң предмети барадакы пикир йөретмелерде, методикасында, стилистика дахыллы терминлериң уланылышында дүрли пикирлер довам эдйэр. Галыберсе-де, союзымызың милли эдеби диллериңиң, айратын-да, өзбек, газак, түркмен, азербайжан ве бейлеки бирнөче милли эдеби диллериң стилистик системасына, милли языжыдыр шахырларымызың дөредижилик стилине багышланып азылан макалалардыр ылмы ишлер хениз жуда азлык эдйэр. Эмма шейле ишлер, бар затдан өнүрти, ССКП Меркези Комитетиниң «Эдеби-чепер танкыт хакында» карарында «Эдеби-чепер танкыт художнигиң уссатлыгының кэмиллешмегине көмек бермелидир»² диен чагырышына сесленме — сөз уссадының чепер дөредижилигиңиң кэмиллешмегине ярдам берижи сериште болуп дуряңлыгы үчин зерурдыр.

Асында, «стиль» диен дүшүнжэниң өзи нэме? Асыл манысы гадымы греклерин «таяжык» сөзүни аңладяң бу дүшүнжэни эдебиятчы алымларың дүрлүче хэсиглендирйэндиклериңе гарамаздан, дүшүндиришлериң дүйп мазмуну шол бир задың дашында жемленйэр: стиль — бу ол я-да бейлеки эдеби угрун, айры-айры дөвүрлерде дөрэн акымларың бүтевилигини эмеде тетирийэн, языжыдыр шахырларың дөредижилик өзболушлылығыны, айратынлыгыны аңладяң дүшүнжедир.

Стиль хакдакы гүррүңлер умумы кесгитлемеден хас такык гүррүңлере сырыкдырылып, эдеби эсерин компонентлери билен гатнашыгына гезек геленде, эдебият-

¹ ССКП-ниң XXIV гурултайының материаллары. «Түркмения-стан» неширяты, Ашгабат, 1971, 278 сах.

¹ П. Азымов, В. В. Виноградов, Ю. Д. Дешериев, И. Ф. Протченко. Проблемы стилистики в современном языкознании и некоторые вопросы развития стилистических систем литературных языков СССР. В сб.: «Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР» Изд. «Ылым», Ашхабад, 1968, стр. 16—17. Шу ерде хем ишн довамындакы тержимелер бизинки Г. Г.).

² «Совет Түркменистаны» газети, 1972, 26 январь.

чыларын арасында чапраз дүшүндиришлер йүзе чыккы. Бу, хусусан-да, стилиң мазмуна, форма дегишлилиги, стиль нәмәниң хәсиети диен совалда шейле болды. Бизе таныш болан китапларын бирнәчесинде әдеби стилиң ичине диңе бир форманың әхли бөлөклери дәл, әйсем оны йүзе чыкарың мазмун хем гиризилийәр. Маглумат үчин пикирлери дегширелиң:

В. А. Ковалев: «Стиль — бу форма ве мазмундыр».

Ар. Григорян: «Стиль — идеяның ве суратландырыманың, мазмуның хем форманың гатнашык саклайыш, бап гелиш, бири-бирине гечиш пурсатыдыр».

Е. Эткинд: «Стилиң форма дегишли болуп гөрүнйән болмагам мүмкин. Йөне сиз форманы үйтгетсеңиз, мазмуны хем үйтгедерсеңиз».

Ёкаркылар бир хәрпден гопяң пикирлер. Ашакда икинжи бир кысым дүшүндиришлер: Г. Н. Пospelовың пикириче, «...чепер эсериң стили — бу эсериң мазмуның дәл-де, формасының хәсиетидир». «Стилиң хәсиетлери эсериң диңе чепер, образлы формасына махсусдыр. Өз-өзүңден эсериң мазмуның стили болмаяр хем ол стилиң ичине гирмейәр. Йөне ол, озал беллейшимиз ялы, чепер форманың стиль хәсиетлеринде йүзе чыкар ве олары өзүниң дөвүрлейиң гайталанмаяң айланылыклары билең кесгитлейәр». Әдебиятчы «Әдеби стиль проблемалары» атлы китабында ёкаркы пикирини өсдүрип, мазмун өзболушлылығыны стиль дийип ыклар әдйән гарайышлары «бизиң ылмы пикирленмәмизде шу гүне ченли яшап гелиән дәп» хөкмүнде хәсиетлендирйәр.

Я. Е. Эльсбергиң сөзлерине салгылансак, «Стиль — бу чепер форманың доминантыдыр, оны гурнайжы гүйчдүр».

Булардан башга-да, А. Н. Соколов, А. Е. Чичерин, П. Пустовойт, В. В. Курилов ялы әдебиятчыларын-да стили берйән кесгитлемеси ёкаркы зейиллидир.

Умуман аланында, бүтинсоюз әдебияты өврениш ылмындакы гарайышлары шулар ялы топара бөлмек мүмкин. Биз бу гарайышларын хайсына гол япанылыгымызы (бу меселеде орталык пикириң болмагы мүмкин дәл), окыжыны хайсы бир пикире үндөйәндигимизи айтмазымыздан озал, түркмен әдебияты өврениш ылмында, әдеби-чепер танкыдында стиль дүшүнжеси хакдакы пикирлери гөрүп гечмегимиз герек.

1947-нжи йылда А. Язкулыевиң «Әдебият теориясына гириш» атлы китабы чап әдилйәр. Әдебиятчы бу китабында әдеби стили ашакдакы ялы кесгитләпдир: «Языжының дөредижилигиндәки идея ве дөредижилик (чеперчилик) айланылыкларын бирлигине, тутушлыгына онун әдеби стили дийилийәр».

А. Кекиловың әдеби стиль хакдакы гарайышы: «Шей-лелик билең, хер бир авторың, хер бир языжының өзүне махсус болан айланылыгы боляр. Языжының тема сайлап алмагындакы, идеяны беяң этмегиндәки, эсериң композициясыны гурмагындакы ве дилиндәки идея-чеперчилик айланылыгына стиль дийилийәр».

«Хәзирки дөвүрде стиль диен термин дил билиминде айры-айры адамларын язув хем-де геплейиш дилиндәки айланылыгыны аңлатса, әдебият хакдакы ылымда ол айры-айры языжының дөредижилигиниң, әдеби процес-де әмеле гелиән айры-айры акымың идея тематикасын-дакы, сюжети өсдүрмекдәки, жемләп айданда, хакыкаты суратландырыш тәрлериндәки, чепер дилиндәки өзболушлы айланылыгы аңладар» дийип, Ө. Абдыллаев «Әдебият теориясының эсаслары» диен китабында язды.

Б. Шамырадов билең О. Язымовың «Әдебият терминлериниң гысгача сөзлүгинде» стиль термини шулар ялы хәсиетлендирилийәр: «Стиль — языжының эсерлеринде көп гезек гайталаняң ве онун дөредижилигине хәсиетли болан айланылыкларын жемине айдылар. Языжының стили онун дүйәгарайышларында, өне сүрйән идеяларында, сайлап алан сюжетлеринде, образларында ве олары ерлешдиришинде, чеперчилик сериш-делери уланышында, дил байлыгында ве ш. м. йүзе чыкар».

Р. Режебов: «Стиль языжының, шахырын бүтин дөредижилигинде дүрли формада өз эсасыны саклап, кәбир үйтгешиклер билең гайталанып дураң дөредижилик айланылыкларының жемидир. Стилиң биринжи элементи образлар системасыдыр. Языжының айланылыгы биринжи нобатда онун дөреден образларында, ишлән хәсиетлеринде, типлеринде, өне сүрен идеяларында йүзе чыкар» дийип дүшүндирийәр.

Ады агзалан чешмелериң үстүне Б. А. Гаррыев, З. Б. Мухаммедованың, Р. Алыев, А. Мырадовың, Х. Таңрыбердиевиң, Д. Нуралыевиң макалаларыны хем

гошмак боларды, йөне оларда бу меселе теоретик жәхетден ызарлананок. Гөрнүши ялы, түркмен эдебия ылмында гаршылыклы пикирлер ёк, эдебиятчы алым ларымызг гарайышлары бир угурдан гопяр: эдеби эсериг стили онуг әхли компонентлериниг бирлигидир. Түркмен эдебияты өврениш ылмында стилиг мазмун ве форма дегишлилиги догруда йөрите меселе хениз ченли гозгаланок. Шонуг үчинем түркмен эдебиятчы ларыныг бу меселе догрудакы пикир угурдашлыгы: бүтинсоюз эдебияты өврениш ылмыныг хенизе-ченли бирйүзли эди билмедик жеделини «элегинде элөп» такык нетижә геленлиги дийип дүшүнмели дәл. Хернәгә эшидилсе-де, ол угурдашлык стиль проблемалары ны хер тараплы ишлемәге батыргай депренмейәнлиги мизи аңладяр, эдебиятчыларымызг көпчүликлейи тагалласыныг зерурдыгыны гөркезийәр. Бизиг пикири мизче, стиль проблемасыны долы чөзмеклик шол сова лыг бирйүзли эдилмегинден башланмалыдыр.

Стиль нәмәниг хәсиетидир?

Билшимиз ялы, эдеби эсериг бүтевилигинде мазмун ве форманы бир-биринден айрыбашгалашдырмак бола нок. Диңе шертли, ылмы-эдеби пикирленмеде, эсериг гурлушы дернеленде шейтмек мүмкин. Онсоңам олар бир-бирине гечип дуран — относител гатнашыкдадыр. Йөне ол мазмун ве форманыг чәксиз, бүтеви дүшүнже лердигини хем аңлатмаяр. Чепер эсерде мазмун рух ахвалат, форма материал затлар болуп чыкыш эдйәр. мазмун — идея-тематика, форма болса оны йүзе чыкар мага гатнашян дурмуш хадысаларыныг, чеперчилиги жемидир. Мазмун ве форманыг чәги догрудакы пикир лер хем дүрли-дүрли. Эдебиятчыларымызг кәси маз муныг ичине образы хем гошяр, кә теоретиклерими: болса «идея-мазмун» диен сөзлери тиркешдирип улан маклыгы макул тапяр. Бизиг дүшүнишимизче, маз мун — идея-тематикадыр. Хер бир анык идея дурму шыг белли бир анык меселесини оңын я-да терсин ама: этмәге тезис. Идея-тематика шулар ялы диалектики гатнашыкда болансон, темасыз идея, идеясыз тема ёк.

Стиль нәмәниг хәсиетидир диен совалымыза дөнүм эдйәрис. Илки билен, стиль мазмун ве форманы хәсиетидир диен нукдайназардан бу меселә чемеле шелиг. Бу дүшүнжеден бизиг маны чыкарышымыз: гөрә, стиль эдеби эсериг формасында кемала гелип

дережесинде мазмунда-да йүзе чыкмалыдыр. Шу пикир ден угур алып, шейле мысаллары дегширелиг:

К. Гурбаннепесовыг илкинжи йыгындысы «Бейик сердара» атлы гошгы билен ачылар. Шол гошгыныг тематикасы 1953-нжи йылда чап болан икинжи китап часындакы «Коммунизм гелйәр» гошгусында гиңелдил ди, өсдүрилди. Махласы, В. И. Ленин, Компартия ялы темалар йыгындыдан йыгында гечип, авторыг шу гүнки дөредижилигине гелип етди.

К. Гурбаннепесовыг поэзиясында болшы ялы, В. И. Ленин тематикасы А. Хайыдовыг дөредижилигин де-де ызыгидерли ишленилйәр. Шахырыг илкинжи йыгындысы «Ленин», «Ленин яшяр» диен ялы гошгу лар билен ачылды. Гошгуларда өне сүрүлйән идеяны соңра шахырыг «Гөк асман» китапчасы «Партия шөх рат» атлы бөлүмде гиңишлейи шөхлелендирийәр. Бу идея-тематика А. Хайыдовыг дөредижилигиниг ичин ден гечип, шу гүнлерки гошгуларына, поэмаларына гелип етйәр.

А. Хайыдовыг поэзиясында болшы ялы, В. И. Ле нин, Коммунистик партия темалар А. Атажановыг дөредижилигинде-де өз беяныны тапды. Шахырыг «Ал ма ене гүллейәр» атлы биринжи йыгындысында Ком мунистик партияныг алып барян илери уруш ве паракатчылык проблемасы билен параллел суратлан дырылып, «Түркменистаныг бахары» йыгындыда «Геп лейәр Москва», «Мениг биринжи сесим» ялы гошгулар да йөрите орун алды. Ол шахырыг «Адамыг гудраты» атлы китабындакы «Мен Лениниг зүряды» бөлүмлерин де болса хас гиң гериме эе болды.

Екаркы тематиканыг әдимлерини шулар билен өлче мек болмаз. Шу «арифметики хасабы» ислендик мук дарда көпелтмек болжак. Йөне шейтмегиг уллакан зерурлыгы ёк. Екаркы маглуматыг өзем, белли дереже де, гүррүни умумылашдырмага эсас берйәр: «арасса» тематики назардан шахырыг дөредижилик өзболуш лылыгыны кесгитләп боланок. Себәби кәбир тематика ныг ишлениш активлиги шахырларыг дөредижилигинде дең дережеде диен ялыдыр. Бу гырадеңлик дөврүн стиль акымы догруда маглумат берйән сыпатлардан болса-да болайр. Белки, шахырларыг өзболушлылыгы ны ол тематиканыг өне сүрйән идеясыныг хәсиети алапатландыряндыр? Шу кануны совала жогап хөк

мүнде ады тутулан авторларын херсиниң гошгусындан бир нуска алярыс:

А. Хайыдовдан:

Мүндерче китабың гатында гөрдүм.
Мүндерче чаганың хатында гөрдүм.
Мен Ленини гөрдүм чар төверекде,
Мен Ленини гөрдүм эхли йүрекде.

А. Атажановдан:

Онуң диен бар зады
Яңы айдылан ялы.
Мен Лениниң зүряды
Мен Ленине вепалы.

К. Гурбаннепесовдан:

Коммунизм өсүп чыкыр ер шарының о янындан,
Ер шарының бу янындан,
Мүңлөп гөзлөр бизе бакяр,
Гүлбатарың думанындан, Гүлортаның думанындан,
Гөрежине шөхле тапяр ленинизм чырагындан.

Бентлерден гелип чыккан идеяны дүшүндирип отурмагың хажаты ёкмука дийёарис. Йөне оларын хем-меси-ниң бир сагдын идея акыма гошуляндыгыны велин айдып гечмели. Мысаллара идея жәхетден назар салсан, эдил тематикада болшы ялы, эхлумумы хәсиетлер гөзе илйёр, оларда «бу пыланының өңе сүрәйжек идеясы, бу-да пыланы автора дегишли болмалы» диер ялы ол шахыры бейлеки биринден тапавутландырып дуран ягдай йүзе чыкмаяр.

Идея эхлумумылыгының себәплерини болса дурмушың өзүнден гөзлемели. В. И. Лениниң гениси, Компартияның пайхасы халкың мадды ве рухы дурмушына чүннур аралашды. Шейле болансон, диңе түркмен шахырларының поэзиясында дәл, эйсем шол идеяны доганлык халкларын эсерлеринден тапанымызда-да, меселәниң хич бир генлиги ёкдур. Шол кову-м идея-тематиканың үстүни зәхмет, Ватан, доганлык-достлук, уруш ве паракатчылык, дүйәниң сыясы дурмушы, эне-мәхир, ахлак-сөйги кимин меселелер билең етирип болар.

Гөрнүши ялы, идея-тематика назардан дөредижилик индивидуаллыгы йүзе чыкаржак болсак, ислендик нетижәни бермейёр, ол эхлумумылыга алып баряр.

Диймек, ол я-да бейлеки авторын стиль хусусыетини чепер форма-дан гөзлемели экени. Шонун үчин стиль эдеби-чепер форманың хәсиетидир. Чем гелен форманың стили йүзе чыкарып билмейәнлиги себәпли, «эдеби-чепер» сөзлери ныгтаярыс. Алып гөрсек, столлар, стуллар ве ш. м. бир галып затларын формасы өзболушлы-лыкдан махрумдыр. Онсоңам хәли-шинди «пыланының стили формирленипдир» дийилйёр. Шунун өзи энди-ге гөрә айдылан болса-да, стили догры хәсиетнама.

Стиль форманың хәсиетли айратынлыгы дийленде, «гарындысыз» форманың, ягны мазмундан үзне форманың (аслында, шейле зат хич бир предмете, хадыса махсус болмаса-да) өнүми дийип кабул этмек болмаз. Языжы-шахыр эсер дөретмекде белли бир идеяны, ол догрудакы шахсы дүшүнжесини окыжа етирмеклиги ниет эдинйёр. Бу рухы ахвалатдыр. Төредижиниң шол максады оны эдеби формаларын гөзлегине чыкарыр. Ол рухы дүйәсини дурмушдакы материал затларын гаршылыгы, гөреш, арагатнашыгы аркалы йүзе чыкармалы. Шейлеликте, идея материал предметлерин эшиги-не гирип, эстетик-эмоционал тәсирли йүзе чыкар, ягны окыжы материал затлар — чепер формалар аркалы эсерин мазмунына аралашяр. Онда мазмуның стили нәхили гатнашыгы бар?

Эдеби эсерин мазмуны чепер стилиң кемала гелме-гине фактор, башгачалап айтсак, гөнезликдир. Ол өзүниң тарыхылыгы, ынсанперверлиги, революцион-лыгы ве ш. м. бейлеки тараплары билең чепер стилиң хәсиетини кесгитлейёр ве онун хәсиет айратынлыгында өз дуркуны гөркезийёр. Шу ынанч билеңем гүррүңимиз довам эдер. Ёкаркы дүшүндиришлерин хениз «чекиш-мели-бекишмели» пикирлердигини, терсин субутнама-тарын хем болуп билжекдигини инкәр этмейёрис.

* * *

Китап бәш шахырын дөредижилигине йүзленип, гепер стилиң кәбир проблемасы хакда үррүн эдер. Шу ерде окыжы билең бир ягдайы шерт-ешмегимиз гере-к. Биз шахырларын поэзиясыны өз-өзлүгинде дегширмекчи: идея-тематика, чепер тәрлер хакда айданымызда диңе шол авторын поэзия-ы гөз өнүне тутулар. Шонун үчинем ол я-да бейлеки

бир идея-тематиканың, чепер тәриң гүррүңи эдилсе, онуң башга шахырда ёкдугыны аңлатмайр, шонун ялы-да ол шахыр шол эдеби хадысаны илкинжи дөреден дийип тассыкландыгы дәл. Мысал үчин, В. И. Ленин, Компартия, зәхмет, гөзеллик ялы темалары ол шахырлардан өнем ишледилер, соңам ишлейәрлер, шертлилик тәри өнем уланылыпды, соңам уланылар ве ш. м. Бизигызыкландырян зат — ол эдеби тәриң шол шахырың поэзиясындакы герими, чеперчилик хызматы, чепер өзболушлылыгы аңладыш укыбы.

ТЕМА. ИДЕЯ. СТИЛЬ.

В. И. Ленин «Жемгыетде яшап, жемгыете дахылсыз болмаклык болмаз»¹ дийип языпды. В. И. Ленинниң бу гениал сөзлери бүтин адамзат тарыхының тежрибесини өзүнде жемлән ве шу гүнки гүнлере ченли тарых тарапындан ықар эдилеп гелинйән кесгитлеме болуп, сунгата, эдебията болан буржуаз гарайшы («Сап сунгат» «сунгат сунгат үчиндир») паш этди, ол хәзирем өз везипесини бержай эдип гелйәр. Хакыкатдан-да, сунгатишгәри жемгыетә, дөврүң меселесине бипарх болуп билмез, онсоң тема идеяның айрылмаз бөлеги ол ядә бейлеки гарайша әйленен факт болуп орта чықяр. Ол хем өз гезегинде, улулыгы-кичилиги, жемгыет әхмиегдиллиги, синдирилйән идеяның прогрессивлиги биле шахырдыр языжының шөхратыны кесгитлейәр. Мысал үчин, Новайы, Магтымгулы, Пушкин, Горький ялы генилер, бар затдан өңүрти, өз дөврүниң иң важы проблемаларыны орта окландықлары, халк көпчүлигиниң бәхбидини арап чөзендиклери үчин генидирлер. Шол себәпли идея-тематика дөредижилик ишгәрлериниң жемгыетчилик биографиясы, кешбидир.

Хәзирки заман түркмен поэзиясының идея-тематикәнциди нәхили, олар нәхили топарлара бөлүнйәр?

Идея-тематиканың биринжи гөрнүши шахырларын әхлисиниң дөредижилигинде дең дережеде диен ялы ишленилйән әхлумумы темалардыр. Икинжи бирхилис «хусусы» темалар, «бойны алажаланан» проблемалар. Шахырың дөредижилик «машгала члени» болмады.

сетанда-сейранда бир йүзленилйән меселелерем боляр. Шейле темалы гошгуларың стиль билең «гарындашлыгы», көпленч, бир тараплы. Олар стилиң тимарланмагына дүйпли зат гошуп билмейәр, гошайса-да, гөзе илмейәр. Шол себәбинденем эдеби стилиң идея-тематикы чешмелер ағтарыланда, бир көкене дүзүлен меселелери, проблемалары, идеялары ызарламалы.

М. Сейидовың поэзиясыны назара алсак, өзболушлы акымы эмеле гетирйән меселелериң, проблемаларың, пикирлериң бирентеги «Ашгабат гүнлери» атлы йыгындысында әййәм «дәнежиклер» хөкмүнде гөзе гөрнүп башлапды. Йөне бу әнтеқ стиль дәлди, шонун идея эсасларының шинесиди. Китапчаны ачан еринде «Ленин» атлы гошгы сени гаршы аляр. Бу бабатда умумлашдырыжы бир геп айтмақ мүмкин: Ленин, Коммунистик партия, Октябрь ялы темалар шахырың дөредижилигинде әхли башлангычларың башлангыжы болды. Авторың гошгулар йыгындысының аглабасы шол темалы гошгулар билең ачылар. Маглумат үчин «Аталарың едасындакы» «Ленин хемишелик барды шол ере», «Гошгулар» йыгындысындакы «Ленин», «Гелйәр эне корабль», «Мениң хазынамдакы», «Бизиң ёлумыз», «Оба эртекисиндәки», «Октябрь», «Лениниң йүреги», «Ленин көчеси» гошгуларыны яда салмақ етерликдир. Булара кеседен гарасаң, шахырана хусусыете дахылы болмадық факт ялы болубам гөрүнйәр. Аслында вели, онуң символики манасы бар. Олар йыгындыларың идея йөрелгесини өңүнден шертлендирйәр, лирики гахрыманың китапчада иш салышжак дурмуш хадисаларына хайсы нукдайназардан баха кесжекдигини, белли дережеде, аңладяр. Галыберсе-де, В. И. Ленин, Компартия темалы гошгуларың китапдан китаба гечип дурмагы — идея-тематиканың довамлылыгы авторың дөредижилик услыбының идея эсасыны, дөредижилигиниң өзболушлылыгыны такыкламага, азда-кәнде, мүмкинчилик берйәр. Шейле болса М. Сейидовың дөредижилик өзболушлылыгы өңдебарыжы, сагдын, революцион, дурмушабап идея эсасланяр диен маны гелип чықяр. Бу айдын, субутнама мәтәч болмадық хакыкат. Шу айдың хакыкатың икинжи бир тарапы велин, өзүне дүшүндириши талап эдйәр. М. Сейидовың гошгулар йыгындысының аглабасы В. И. Ленин, Коммунистик партия темалы гошгулар билең ачылар, ол топар гошгулар әхли баш-

¹ В. И. Ленин. Эсерлер. 10 т. 4-нжи нешир. ТДН, Ашгабат 1955, 35 сах.

лангыжын башлангыжы болды дийленде, шейле бир ягдай бейлеки шахырларың поэзиясына махсус дәл дийилдиги болмаярмы? Ол шахырың чеперчилик хусу-сыетини, оны йүзе чыкарян факторы көлегелендир-мейәрми? (Ызракда М. Сейидовың гошгуларыны мысал гетирип, бу меселәниң гүррүниң эдерис). Аслында, ёкаркы ягдай хәзирки заман түркмен шахырларының көпүсиниң дөрөдижилигине хасдыр.

М. Сейидовың поэзиясында болшы ялы, В. И. Ленин, Коммунистик партия темасы Б. Худайназаровың шыгырларында-да мынасып орнуны эеледи. Шахырың «Адам хакында айдым» китабындакы «Ленин колхо-зында», «Партияның сөзүни динләп...», «Елдаш мугал-лым», «Аннатажың совгат халылары» ялы гошгулар В. И. Ленине хем Коммунистик партия багышланан шыгырлардыр. Бу тема авторың поэмаларының бир-нәчесинде шөхлеленип, гүнделик метбугатда чап болян шу гүнлерки эсерлерине ченли ёлуны довам этдирди.

В. И. Ленин, Компартия хакда шыгыр язмадык, алкышламадык совет шахыры ёкдур. Пикир эдип отур-саң, бу тематики бирлик шахырларымызың дурмуш хакыкатына вепалыдыгыңдан хабар берйәр. Гүнсыйын гөзелленип барян дурмушымызың өне гитмеги, хас-да гөзел болмагы үчин Коммунистик партия ядавсыз алада эдип гелйәр. Бу шейле болансоң, В. И. Ленин, Коммунистик партия темасының важып тематикаларын бири хөкмүнде шахырларың дөрөдижилигинде орун алмагы болуп биләйжек хадыса болман, болаймалы ягдай дийсек өте гечдигимиз болмаса гереке.

Шахыр А. Хайыдов:

Ленин хакда язмадыгы

Шахыр хасап этмейәрин.

Ленин хакда хең дүзмесе

Сазанда дәл сазандалар —

дийип язанда, мүн керем мамладыр.

Хәзирки заман түркмен шахырларының дөрөдижи-лик өзболушлылыгының эсасында ятян теманың әхлumu-мылыгы, бирмензешлиги дине В. И. Ленин, Коммуни-стик партия темасы билей чәкленмейәр. Шейле әхлumu-мылык зәхмет темасының ишлениш гериминде-де, идея-сында-да йүзе чыкды. Мунуң себәби нәмекән?

Адамзат дөрәли бәри хемрасы болуп гелен зәхмет

әдебиятын хем баш, хемишелик темаларының бири. Ол адамзат тарыхының дүрли дөвүрлеринде дүрлүче гарайышлара югрулыпдыр. Мунуң дүйп себәби К. Марк-сың кесгитлемесине салгылансак шейледир: «Мадды яшайшың өнүмчилик усулы, умуман, яшайшың социал ве рухы процеслерини шертлендирйәр. Адамларын дурмушыны оларың аны кесгитлемән, мунуң терсине, оларың жемгыетчилик дурмушы оларың аныны кесгит-лейәр»¹.

Бизин юрдумызда социалистик жемгыетин гурал-магы билен зәхмет, зәхмете болан гатнашыклар өзгер-ди. Ол инди дине бир мадды дурмушың серишдеси бол-ман, адамларын ынсанпервер, интернационал дуйгу-ларыны, эстетика, ахлак, коммунистик сыпатларыны өсдүрмек ялы жемгыетчилик-сыясы везипәни хем ерине етирйәр. Дурмуш хакыкаты шейле болансоң, социалис-тик реализм билен ярагланан совет языжыларының эсерлеринде зәхмет темасының нәхили гериме эе бол-жакдыгы өз-өзүнден дүшнүкли.

Шахырларымызың әхлисиниң дөрөдижилигинде зәх-мет темасының гинден орун алмагының ёкаркы ялы дүйпли себәплери бар. Зәхмет темасы хем В. И. Ленин, Коммунистик партия темалары ялы шахырларың илкинжи йыгындыларыңдан көк уруп, соңкы йылларда өрәп гитди. Шу сөзлерә субутнама эдип ики шахырың дөрөдижилигини алярыс:

А. Хайыдовың «Бизин гүнлеримиз» (1952 й.) атлы йыгындысына зәхмет тематикалы алты гошгы («Ватан эй гөрйәр», «Зәхмет», «Бизин гүнлеримиз», «Зарпчы Ачыл», «Гиге», «Сәхер») хем «Мичуринчилер» атлы поэма гиризилпдир. Йыгындыдакы гошгулар зәхмет адамсының васпыны этмек, онуң шан-шөхратыны гал-дырмак, мертебесини бейгелтмек рухы билен дем аляр. Гошгулар идеяны йүзе чыкарыжылык укубы тайын-данаң хич ненең дәл. Оларда нәхилидир бирхили А. Хайыдовың соңкы йыллар поэзиясында йөргүнлилик газанан пейзаж аркалы ахвалаты, идеяны йүзе чыкар-мак төри дуйлуп уграяр.

Авторың йыгында гиризен «Мичуринчилер» поэма-сында болса пейзаж аркалы сюжети чөшлемек хас ай-

¹ К. Маркс ве Ф. Энгельс әдебият хакында. Ашгабат, «Түрк-менистан» неширяты, 1969, 9 сах.

дың гөзе илийр. Шейле-де болса, яш шахырың дөредижилигине махсус болан бәрден гайтмалар — гөнүмеллик, ховайы дабаралылык, кэ бентдир сетирлерин өте гурак болмагы ялы ягдайлар шахырың ады агзалан йыгындысына-да хәсиетлиди.

Шахырың дөредижилигине орнашан зәхмет темасы чеперчилик жәхетден өзүниң шовлы, кәте болса шовсуз әтлән әдимлери¹ билән «Гөк асман», «Гошгулар ве поэмалар», «Сәхер шемалы», «Хер гүлүн бир ысы бар» йыгындылардакы энчеме лирики гошгуларда ишленип, «Сөхбет» атлы китапчасына геленинде, «Пагта поэмасы», «Артык Бабалының меканында» ялы сюжетли эсерлерде өз беяныны тапды.

Совет адамларының жошгунлы зәхметини дөредижилигиниң илкинжи йылларындан вәсп әдип башлан шахырларын бири хем Ата Атажановдыр. Зәхмет тематикасының ишлениш процеси шахырың 1952-нжи йылда чапдан чыкан «Түркменистаның бахары» китапчасындакы «Пагтачы достума», «Ёк, ол йылдырым дәл...», «Коммунизм каналы», «Сербаз ызчы», «Сув шаглар» атлы гошгуларындан башланды. Ол йыгынды авторын икинжи китапчасыды. Шейле болансоң зәхмет идеясыны йүзе чыкарыжы чеперчилик тәрлерин кэ бири, өзболушлы рух оқыжа дуйлуп уграпды. Оқыжы зәхмете болан гуванжы, зәхметин тербиечилик сыпатыны дуймак билән бирликде А. Атажановың 60-нжы хем ондан бәрки дөвүр поэзиясыны алапатландырян дуйгы гөчгүнчилигиниң, идеяның романтики «эшигиниң» кемала гелшини гөрүп билийрди:

Ёк, ол йылдырым дәл, ондан-да ягты;
Онуң өвшүнинде дурмуш гүйжи бар.
Бахар гижесине чайылан вагты,
Онда зәхмет дабарасы парлаяр.

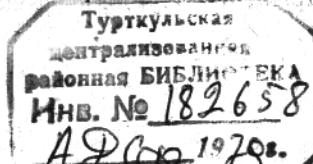
¹ Серет: Макалалар хем рецензиялар — А. Атажанов. Сөз языжының эсасы ярагыдыр. «Совет әдебияты» журн., 1955, № 8, К. Гурбаннепесов. Поэзия ве дурмуш. «Совет әдебияты» журн., 1959, № 4, А. Мырадов. Йүз гөрүп гапырга сырман... «Совет әдебияты» журн., 1959, № 12, Ә. Абдыллаев. Түркмен лирики поэзиясы өсүш ёлунда, «Әдебият ве сунгат» газ., 1958, 12 июль, А. Мырадов. Замананың чакылыгына лайык. «Әдебият ве сунгат» газ., 1964, 4 январь, С. Мырадов. Гөзеллик гөзлегин. «Әдебият ве сунгат» газ., 1964, 2 декабрь.

Зәхмет темасы йыгындыдан йыгында гечип, шахырың «Мургап», «Ынжалыксыз огул», «Энели гыз» ялы лирики поэмаларында, төвереклейин шөхлелендирилди. Хер бир идея-тематиканың ишленилишинде болшы ялы, онуң үстүнликли хем, белли дережеде, бәрден гайдяң тараплары¹ болупды. Хер хал, шахыр зәхмет темасыны шу гүнлерки дөредижилигине ченли гетирди, идея тайдан байлашдырды.

Шу кысым сыхахаты М. Сейидовың, Б. Худайназаровың, К. Гурбаннепесовың дөредижилигинде-де гечирмек болжак. Ёкаркы ики шахырың поэзиясындакы зәхмет тематикасы догрудакы гүррүниң өзем ол теманың хәзирки заман түркмен поэзиясында йөргүнли ишлен-йәнлигини ыкпар әтмәге, белли дережеде эсас берийр. Шу меселе билән багланышлыклы башга бир ягдайы хем белләп гечмегимиз герек.

Хәзирки заман түркмен поэзиясының ин бир хәсиетли тарапы дуйгының йитилиги, пикирин аграмлытыгы, бүгин адамзат ыкбалыны өзүнде жемлемәге ымтылыгы ялы затлардыр. Йити дуйгулылык, философики пикирлилик бейлеки шахырларын хем дөредижилик салдамыны, хусусан аланында, зәхмет тематикасының пикир ве дуйгы чөзгүдиниң нәдережедедигини кесгилейр, онсоң зәхмет хакда ойланян, онуң вәспыны етирийән лирики гахрыманың кешбини абстракт болса-да, гөз өңүне гетирмек мүмкинди. Лирики гахрыман халкың ганатлы сөзлерини ерликли пейдаланян, әржел, шөхдачык, (К. Гурбаннепесов), жөпакеш, акыллы, романтик дуйгулы (А. Атажанов), дүнйә хакда пикир өвүрийән, сөзлери гунт дүшен ялы, гүйчли (Б. Худайназаров), тебигатың ашыгы, пәхимли, өз эрки (А. Хайыдов), окумыш, пайхаслы, дуйгучыл (М. Сейидов) шахс хөкмүнде өзүни танатды. Сонкы дөвүр түркмен зәхмет лирикасында херекет эдийән шахс ёкаркы

¹ Серет: Макалар ве рецензиялар—П. Железнов. Ата Атажановың гошгулары. «Совет әдебияты» журн., 1955, № 11, К. Гурбаннепесов. Поэзия ве дурмуш. «Совет әдебияты» журн., 1959, № 4, А. Мәмметгулыев. Гушгы гахрыманылары хакында повесть. «Совет әдебияты» журн., 1960, № 7, Б. Худайназаров. Лирики ёл билән. «Әдебият ве сунгат» газ., 1962, 1 апрель, А. Гараев. Шахыр. Зәхмет. Поэзия. «Әдебият ве сунгат» газ., 1966, 2 август, Н. Атаев. Камил сетирлер хем фольклор. «Әдебият ве сунгат» газ., 1967, 25 январь, С. Мырадов. Поэзияның боржы. «Әдебият ве сунгат» газ., 1967, 19 июль.

кысым хәсиетиниң үстүне ене-де бир әхлумымы сыпатыны йүзе чыкарды. Ол хем, бир сөз билен айтсак, лирики гахрыманың сөвешженлик рухудар.

Шахырларымызың поэзиясындакы зәхмет адамсы өз гүни билен гыдырданып йөрөн я-да оңшук үчин пелесаң какия ызагалак, пассив шахс дәл, дүнийәни сыясы дурмушы хақда ойланяр, ынсанпервер, жемгырчилик бәхбидини араяр. Ол дуйгы-дүшүнжесини горапчыкыш әдйән, өзүниң зәхметиңи коммунистик идеяның дабараланмагына багышлан, шол хәсиетинден леззет алян өндебарыжы дөвүрдешимиздир. Ол дүнйәде сынчы дәл-де, дүнийәни өзгердизи, гуружы лирики гахрыман болуп гөз өңүнде жанланяр. Шол болса эсасы затдыр.

Хәзирки заман түркмен поэзиясының идея-тематика акымының шахырларымызы бирлешдирйән, образлы айтсак, бир олумдан индерйән шахалары диңе гөрүп гечен ики тематикамыз билен чәкленмейәр. Шахырларың лирики гахрыманына деңешдирип сер салсак бир-биринден үзүл-кесил тапавутланын хәсиетлери билен бирликде, бири-бирине жуда якын болан сыпатлары хем гөрмек боляр. Шол якынлык, гаты гидиберсе бирлик хасам индивидуаллыгың идея-тематика даянжына гезек геленде айдың гөрүңйәр.

Замананың рухы билен дем алян лирики гахрыман (гой, ол А. Атажановыңкы болсун, А. Хайыдовыңкы болсун-тапавуды ёк) дөврүң өңе сүрен, халкы толгундырян меселелеринден бөвүр берип гечип билмез Шейлеликте, белли-белли темалар шахырларың лирика гахрыманыларыны идея-тематика жәхетден бирлешдирйәр. Шейлә хәсиетли темалар дийип, өңде гөрүп гечен ики тематикамызың үстүне Ватан, доганлык-достлук уруш ве паракатчылык, дүнийәниң сыясы дурмушы, эне-мәхир, сөйги-ахлак ялы меселелери гошмак мүмкин. Бу темаларың кимде нәхили гериме эе боланлыгына гарамаздан, биринжиден, ол меселелере йүзленмедиле авторың ёкдугыны белләп гечмели. Икинжиден, ол меселелер хәзирки заман түркмен шахырларының поэзиясында ынсанпервер, рухубелент, коммунистик идеялара югрулып, халк көпчүлигиниң дуйгы-дүшүнжесини, арзув-ислегини шөхлелендирип гелди.

Хәзирки заман түркмен поэзиясының идея-тематика эсасларының биринжи топары, бизиң пикиримизче

шулардан ыбаратдыр. Бу темалар өзүниң хемме дөреджилик ишгәрлериниң гааламына махсуслыгы, бир сөз билен айтсак, әхлумымылыгы билен чепер индивидуаллыга «урба» болуп хем хызмат этди. Ол нәхили? Шол совалы ятлалын: Идея-тематика умумылык шахырың чеперчилик хусусыетини, оны йүзе чыкарян факторы көлегелендирмейәрми? Шертлешишимиз ялы, М. Сейидовың гошгуларына йүзленйәрис.

М. Сейидовың илкинжи йыгындысындакы «Ленин», «Ленин мавзолейине» диен гошгулар чепер стиль нукдайназардан хениз гөгеледи. Йөне онуң бу тематиканы довамлы ишлемек исләги, ол меселе барада көп-көп затлар айтмак хыжуваның барлыгы дуйлуп дурды.

Авторың шол хыжувы «Аталарың ёдасы» йыгындыдакы «Ленин хемишелик барды шол ере» гошгусына гелип етенинде, эййәм тәзе бир затлары өзи билен гетирйәр. «Ашгабат гүнлеринде» вакалары умумылашдырып, өз адындан гүррүң берйән лирики гахрыман бу ерде анык бир ваканын, чепер деталың үсти билен прогрессив адамзадың В. И. Ленине болан хорматыны суратландыяр:

Серетди сурата, серетди сине,
Гарры эне сөз тапмады диере.
Чалажа пышырды эшдильди дине:
«Ленин хемишелик гелди бу ере».

Шыгрың жемлейжи бендинде бирхили романтики эмоция дуюляр: сурат жанланып, мадьяр обасында гезип йөрөн ялы, «Етмиш яша етен мадьяр аялы» билен сөхбет эдип отуран ялы. Шу хәсиет өз-өзүнден дөремеди, ол үч задың — дурмушылыгың, сюжети ызыгидер беян этмегиң, чепер деталың өнүми. Ол лиро-романтика болса тематиканың йүзе чыкаран чепер формасы болуп, стиль айратынлыгының кемала гелмеги үчин илкинжи әдимди.

Икинжи, үчүнжи әдими әтмек «Гошгулар» дисн йыгында гиризилен «Ленин», «Гелйәр эне корабль», «Баш командир» атлы гошгуларың пайына дүшди. «Ленин» атлы гошгы образың шертлилигини, тымсал гетирмек тәрини йүзе чыкаран шахырың илкинжи эсерлеринден биридыр:

Гадым харабада хөвүртге ясан
Гечмишиң аз санлы ярганатлары

Дийярлер Прометей гаты зор экен,
От огурлап берипдир ол ынсана.

Шулар ялы шертлилик, тымсал М. Сейидовың соңкы йыллар поэзиясында ровачланып, шахырың галам айратынлыгыны аңладыжы серишдә өврүлип гитди. Авторың шу гүнлерки поэзиясыны болса шертлилик тәрсиз, тымсалсыз гөз өңүне гетирмек мүмкин дәл. Тымсал шахырың поэзиясыны гүндогарчылык реңки билен безесе, дурмуша баш шертлилик онуң реализмини гүйчлендирди.

М. Сейидовың гошгулар йыгындысындакы Ленин темасына багышланан гошгуларың йүзе чыкаран ене-де бир хәсиетли айратынлыгы сөвешкеңлик рухы, образлылык. Шахырың өңки гошгуларында революция гуванч, хорматламак ялы дуйгы-дүшүнжелериң чәгинде В. И. Ленин, Коммунистик партия барада сөхбет эдил-йәр. «Ленин», «Гелйәр эне корабль» шыгырларда болса ол дуйгы-дүшүнжелериң үстүне сөвешкеңлик рухы В. И. Ленин хәзирки заман революцион херекетиниң хем баш серкердеси, херекетлендирижи гүйжи дисе ялы идеялар гелип гошулды:

Чоюп Ленин бүтин дүнйәң топрагын,
Өсүрди несилең тәзе хиллерин.
Какып бу гүн азатлыгың депрегин,
Ояряр ол ер йүзүниң иллерин.

Ине, шахырың поэзиясында йүзе чыкан шу хәсиет онуң соңкы йыллардакы дөредижилигинде гражданлык хукугыны алан өз гарайшына вепалылык, өз жемгыетини буйсанч, пикири чүрт-кесик орта окламак, дуйгы хыжувлыгы ялы затларың маясы болуп галды.

М. Сейидовың дөредижилик стилиниң эсасында яты В. И. Ленин, Коммунистик партия ялы идея-тематика өзболушлы чепер рөвүшлерде, формада йүзе чыкып чеперчилик жәхетден башга бир авторың дөредижилигинде шөхлеленишинден тапавутланяр. М. Сейидовың ёкаркы ялы гошгуларында өңе сүрүлйән идеяны хәзирки заман түркмен шахырларының көпүсинден тапып билерис. Эмма онуң йүзе чыкарылыш ёллары башга бириниң дөредижилигинде тапып боланок. Док русы, идеяның йүзе чыкарылышының кәбир принциптери ики я-да үч шахырда бир меңзеш болуп билер. Мысал үчин, вакаларың шертли формасы А. Хайыдовың-да, К. Гурбаннепесовың-да, М. Сейидовың-да...

поэзиясына махсусдыр. Бу тайда геп формал принцинде дәл, шол принципни херекет гериминде, хәсиетинде, стилистик хызматында жемлейәр. Формал принципниң өзи хакда совал орта дүшен халатында гөрнүкли стилист В. В. Виноградовың ашакдакы сөзлерини ятламаклык етерликдир: «...өзболушлылыкда умумылыгың элементлериниң болмазлыгы мүмкин дәл»¹

Шонуң үчин тематика умумылык хич бир халатда индивидуаллыгың үстүни өртмейәр.

Хәзирки заман түркмен поэзиясының идея-тематика эсасларының икинжи топарына хер бир авторың «хусу-сы темасы», «бойны алажаланан» проблемалары гир-йәр. Хер бир совадыны чыкан шахырдыр языжының дөредижилик ёлунда айры-айры темалар, идеялар бойдан-баша херекет эдйәр. Ол дөредижилик процесин илкинжи йылларыңдан көк уряр-да, соңкы йылларда барха ровачланып гидйәр. Шейлеликте, ол я-да бейлеки шахырдыр языжының ады агзаланда, озалы билен, шол идея-тематика гөз өңүне гелйәр. Шейле идея-тематика ызыгидерлилик дөредижиниң дурмуш хакыкатына гатнашыгыңдан, дурмушың шол угры хакда көп-көп затлар айтмак хыжувыңдан, ол меселелериң хем жемгыетчилик мазмунына дүшүнишинден гелип чыкяр. Эдеби хазынамызың төрүнден орун алян иң ганатлы жүмледерем, аграмлы пикирлерем, ажайып образларам, көпленч, белли-белли темаларың актив ишленмегиниң нетижесинде дөрйәр.

Өңде ады тутулан шахырларың дөредижилигинде-де сайланып гөзе илйән темаларың бирнәчесине душ гелйәрис. Мысал үчин, А. Атажановда гахрыманчылык, сөйги, А. Хайыдовда зәхмет, пейзаж, М. Сейидовда зәхмет, гөзеллик темалары ишжең болса, Б. Худайназаровың поэзиясының аграмлы бөлеги Гарагум каналы, сәхра, уруш ве паракатчылык меселелериниң дашында жемлейәр. Гарагум, оны өзгердижилерин кешби, каналчыларың образыны Б. Худайназаров шу гүнлере ченли довам этдирди. Бу тема авторың поэзиясының чәгинден чыкып, проза эсерлериниң хем баш темасына өврүлди.

¹ В. Виноградов. Проблема авторства и теории стилей. М., ГИХЛ, 1961, стр. 69.

Б. Худайназаров неширятьн ишигинден этленинде галам айратынлыгыны, о диен айдың болмаса-да, йүзе чыкаран, дөредижилигиниң идея-тематики йөрелгесини кесгитлэн шахырды. Б. Худайназаровың илкинжи эсери 1957-нжи йылда «Гызгын сәхра» ады билен чап боляр. Икй китапдан ыбарат бу поэма Гарагум каналының гурлушыгыны, каналчыларың яшайыш шертлерини, зэхмет романтикасыны эпикй планда йүзе чыкарды. Шахыр дөредижилигиниң турувбашындан — «Гызгын сәхра» поэмасындан образ дөретмеклиге, мүмкингадар, оны индивидуаллашдырмага сынанды. Бизиң пикири-мизче, шол ниет Зинаның, Байгелдиниң, Сапарың, Абдуллиниң херекетлеринде, азда-кәнде, хасыл болуп-ды.

Шахыр Гарагум темасыны диңе шу эсерде ишлемек билен чәкленмеди. Ол соңра «Ербент», «Түркмен дең-зи — Ханховуз», «Гарамәтныязлы Ира», «Ел лирика-сы» ялы лирики поэмаларында-да довам этдирди. Б. Худайназарова гумлы шахыр дийип, онуң Ербентде догланы үчин дәл-де, поэзиясында Гарагум темасыны ызыгидер ишләп гелени үчин айдылян болса герск. Шахыр башга тематикалы эсерлеринде-де ери гелсе, Гарагум гөзеллигине, гумлулара, каналчылара йүзлен-ди гелди. Делил үчин, авторың «Сениң яшлыгың болуп-ды», «Яшлык бизиң билендир» поэмаларыны алып гөрелин. Поэмаларың биринжисинде сөйги, эрк-ыгтыяр, дөвүр, багт ялы дүшүнжелер догруда пикир йөредил-йөр. Эмма шоларың янындан Гарагум сәхел салым-лыгам үнсден дүшүриленок. Бир гөрсен, сәхраның имриндирижи гөзеллиги, бир гөрсен, гумлуларың зәх-мети догруда сәхбет эдилйөр. Гарасай, Б. Худайназаров нәме догруда меселе гозгаса, бир янындан сәхраның гүррүниңи гоймаяр. Шейлеликте, Гарагум темасы би-лен багланышыклы шахырың индивидуаллыгыны ан-ладяң чеперчилик серишделери пейда болды. Гарагум догрудакы эсерлери оканында, эсасы бир хәсиетли айратынлыгы гөрмек боляр. Ол гахрыманың дилини индивидуаллашдырмак, чепер шекиллер аркалы образ дөретмек тәридир.

Шахыр Б. Худайназаровың поэзиясына хәсиетли айратынлыгың ене-де бири дуйгының «полярлыгы», пикириң салдамлылыгыдыр. Лирики гахрыманың стилистик сыпаты болуп дуряң шу хәсиети шахырың

уруш ве паракхатчылык тематикалы эсерлери йүзе чыкарды.

Уруш ве паракхатчылык темасы-да Гарагум темасы ялы авторың дөредижилигиниң ичинден эриш-аргач гечип гитди. Теманың ызыгидер ишленмеги нетижесин-де лирики гахрыман дүңйәгарайыш, сыясы дүшүнже жәхетден өсүп, өзүниң «полат» хәсиетини кемала гетир-меги башарды:

Адам диймек Адамдыр,
Адам диймек гоюң дәл.
Адам урса Адамы,
Адам гырса Адамы —
Мунуң өзи оюң дәл,
Бу бабатда хич хили
Кануна мен боюң дәл.

Уруш ве паракхатчылык темасының Б. Худайназаро-вың лирики гахрыманына япан серпайының бири гоз-гайяң меселесини бүтин адамзат ыкбалы билен баг-ланышдырмак ғылыгыдыр:

Инди болса яшлыгмыз
Хабар алды Аршдан
Ери еңен адамзат,
Аршы еңен адамзат,
Яшаймалы ойлансаң,
Хем агзыбир, хем-де шат.

Шулар ялы, лирики шахсың гиң планда гүррүң гоз-гамак, чөзмек энди ги бейлеки темалы эсерлеринде-де орнашып гитди. Йөне авторың меселәни гиң планда чөзмек эдехәди уруш ве паракхатчылык тематикалы эсерлеринде формирләндигини белләп гечмели.

Б. Худайназаровың дөредижилигинде улы орун алаң уруш ве паракхатчылык темасы хем Гарагум тема-сы ялы йөрите язылаң эсерлериң сахыпаларындан чыкып, бейлеки темалы шыгырдыр поэмаларың-да ичине сиңип гитди. Муны «Яшлык бизиң билендир», «Чагалар өйүнде ойланмак», «Машгала» ялы лирики поэмаларың, энчеме гошгуларың мысалында субут эт-мек болар.

Биз хер авторың «хусусы» темасының болянылыгы догруда гүррүң эденимизде ажайып образлар, көпленч, чем гелен теманың дәл-де, шахырдыр языжының ызыги-дерли ишлейән темаларының суратландырылыш, өңе

сүрүлйән идеяның өсдүрилиш процесинде йүзе чыккандыгын дийипдик. Бу бейлеки шахырларын поэзиясында болшы ялы, Б. Худайназаровын дөредижилигинде-дөшейледир. Бир мысал:

Он баш яша етдик бахар чагында,
Он алтыны болса огуллатдык биз.
Шо яшда-да йигит чыкдык бир демде,
Вагтын өзүнденем өңе гитдик биз.

Шу романтика өвүшгинли образ бирден-бире пейда болды дийсек ялнышарыс. Шунун аламатларыны шахырын «Дөврүн депесиндәки Адам» поэмасындан өңки уруш ве паряхатчылык догруда язан эсерлеринден тапып боляр. Ол образ болса шоларын бирлешен, өсдүрилен гөвреси, дурмуш хақыкатынын эстетик өзлешдирилен баяны, уруш йылларынын картинасынын өзүнде жанландыран кешп болуп дуряр. Шулар ялы образлы жүмлелер, образлар шахырын дөредижилигинде уруш ве паряхатчылык, Гарагум, сөйги тематикалы эсерлеринде көп габат гелйәр.

Диймек, хер бир авторын «бойнуны алажалан» темалары, идеялары болмалы экени. Шейле боланында, шахырын дөредижилик индивидуаллыгы оқыжа хас айдын дуоляр. Муны ёкаркы гүррүнлеримизем, белли дережеде, тассыкласын герек. Шу ерде бир ягдайы ятлап гечмели. Өз темалы шахырлар башга меселелере габак галдыранок дийип дүшүнмели дәл, ол тематики айтымын дарлыгыны хем аңладанок. Бейдилсе дөредижилиги көссеклемек боляр. Йөне бир шахырын әхли меселәни төвереклейин ишлемегем мүмкин дәл. Хер хал шоңа ымтылмак герек. Шахсы темалар болса ишленен меселелерин ичинден сайланып гөзе илйәр, авторын чеперчилик тәрлеринин сонарлы өрүсине өврүлйәр. Өз темалылык — чәклилик дәл, меселәниң төвереклейин ишленмегидир, дурмушын шол угрунын чуннур дерневидир. Йөне, ине, Керим Гурбаннепесовын дөредижилигинин мысалында гүрлемели болнанда, «хусусы» тематикалы гүррүннимиз субутнамасыз гаян ялам гөрүнйәр. Чүнки шахырын эпика эсерлеринде (К. Гурбаннепесовын дөредижилигинин аграмлы бөлегини эпика эсерлери гурнаяр) бир теманын икинжи гезек гозгалаң ери ёк диерликдир. Ол поэмаларын херси бейлекә дахылсыз меселәни ишле-

йәр. Шейле болса шахырын «хусусы» темасы ёк-да, диймек, «хусусы» тематикалы болмак хәкман дәлми диен совал пейда боляр.

Биз бу догруда шейле пикир эдйәрис. К. Гурбаннепесовын дөредижилиги билен ызыгидер таншып чыксаң, көп эсерлерини бир көкене дүзйән проблеманы гөрмек мүмкин. Ол проблема — революциянын әдимлери. Меселә анык дүшүнншмек мақсады билен шахырын дөредижилигини ызарлап гөрелиң.

К. Гурбаннепесовын «Гүйжүмин гөзбашы» (1951 й.) атлы илкинжи китапчасынын эсасы рухы, баш темасы социалистик яшайшы тесвирлемек, онун артыкмачлыкларыны, гадыр-гымматыны оқыжысына дүшүндирмекди. Бу проблема авторын соңкы йыллар дөредижилигинде хас-да гин герим аляр. Автор социалистик жемгыетиң кемала гелшине, өсүш ёлуны гөзе долы суратландырмак мақсады билен бирнөче салдамлы поэмалары дөрөтди. «Таймаз баба» поэмасы бу уллакан проблеманын башыны башлан эсер болупды. «Таймаз баба» колхоз гурлушыгы дөврүнде сынпы гөреши, Таймаз ялы ёксулларын еңшини суратландырып, гезеги «Ажы гүнлер, сүйжи гүнлер», «Гумдан тапылан йүрек» поэмаларына берйәр. Бу эсерлер болса яңы эркана дурмуша аяк басан, агзы аша етен таймазлара уршун салан ярасыны, оларын бейик ватанчылык дуйгусыны, жебис агзыбирлигини тесвирләп, нобаты «Ата ве огул» поэмасына табшырды. Ол болса урушдан соңкы дөврде оба хожалыгыны өсдүрмек меселесини орта атды. Бу ады агзалан эсерлер түркмен халкынын революциядан соңкы дурмушынын образлара, конкрет сюжетлере гирен баяныдыр.

Түркмен халкынын колхоз гурлушы, сынпы гөрешден өңки дурмушы болса шахырын «Аял багшы», «Ленин хақыкаты» поэмаларына синдирилди. Догрусы, К. Гурбаннепесовын «Аял багшы» атлы поэмасы, гөрәймәге, ялңыз сунгат темасыны орта атян ялам дуоляр. Эмма эсерин ичине аралашанында, социал меселәниң сөз сунгаты билен утгашыкы өсйәндигини гөрмек кын дәл. Халлы гызын обадан ковулмагыны, Кемине билең душушыгыны, бай огулларынын межлисини яда сала-лын: хәли-шинди деңсизлигин, динин, байлыгын хәкмүрованлыгы текрарланып дурандыр. Иң говы ери — эсерде социал меселе орта атылмак билең чәкленилмән,

революцион херекетлерин шинелери хем суратлаңдырылар. Бир мысал:

Гафлат укусына батан гелинлең,
Дөрт тәриме боглуп ятан гелинлең,
Ысанлык дуйгусы йитен гелинлең
Бейнисине гирди кичижик ынам:
«Адам-ов менем!
Адам-ов менем».

Ине, аял-гызларын аңында пейда болан шу өзгеришиги назарда тутубам биз «Аял багшы» поэманы «Таймаз баба» атлы эсерин өңи атландырдык. Шахырын «Аял багшы» поэмасында пейда болан революцион шине «Ленин хақыкаты» диен поэмада бой алып уграяр. Эсерин баш гахрыманы Чарыяр—пирин, тәжириң, ханын гуллуғында гезип хақыкаты тапып биленок. Ол ахыры социалистик революция гелип етйәр хем өмүрбойы агтарян задыны тапяр. Онуң индики везипеси революциянын газананларыны горап сакламак, социалистик жемгыети беркитмек. Бу везипәни болса «Таймаз баба» өз бойнуна алды.

Диймек, К. Гурбаннепесовын дөредижилиги ызыгидер ызарланса, бир-бирине утгашып гидйән ашакдакы ялы басганчаклар йүзе чыкар: революцион дуйгуларын пейда болмагы, ынсанын өзүни ынсан хөкмүнде ыкпар этмеги, төверекдәки вакалара дүшүнмәге сынанышык («Аял багшы»), халкын эрк-ыгтыяр угрунда гөреше галмагы, оларын революция ченли болан гөреш формалары, революциянын еңип үстүн чыкмагы, рус халкынын көмеги («Ленин хақыкаты»), байларын кулакчылыгы чекилмеги, колхоз гурлушы («Таймаз баба»), уруш йылларында совет халкынын гөркезен гахрыманчылыгы («Ажы гүнлер, сүйжи гүнлер», «Гумдан тапылан йүрек»), оба хожалыгы өсдүрмек («Ата ве огул») — шулар ялы басганчаклар билен 40-нжы йылларын аяклары, эллинжи йылларын башларына гелип етди.

Гөрнүши ялы, «хусусы» тематикалылык К. Гурбаннепесовын дөредижилигине махсус экени. Йөне бу ерде онуң хәсиети башгача. А. Атажановын, А. Хайыдовын, М. Сейидовын, Б. Худайназаровын дөредижилигинде белли-белли темалар ызыгидер ишленйән болса, К. Гурбаннепесовда бир проблема поэзиясынын программасы болуп орта чыкды. (Революциянын эдимлери догру-

дакы гүррүңе бир чыкгыт бермегимиз гереке. Өнде беллешимиз ялы, революциянын эдимлери хем диңе К. Гурбаннепесовын дөредижилигине дегишли болуп ол бейлеки түркмен шахырларынын поэзиясында шөхле ленок дийилдиги дәл. Биз йөне гүррүңимиз пытранчы болмазлыгы үчин, эдеби фактлары дегширмекден сакландык).

«Хусусы» темалар шахырларын шахырчылык хөкмурованлыгындан (йөне дүйпгөтер инкәр этмек хем болмаз) кемала гелмән, дурмушын өңе сүрйән меселелеринден, идеяларын, оларын авторын «дилини гижедип» дурмагындан, шахсы гарайыш билен объектив хақыкатын гатнашыгындан, бир сөз билен айтсак, дөредижилигин реал хақыкаты шөхлелендириш диалектикасындан гелип чыкар. Бу бир. Икинжи, авторын «хусусы» темалары, идеялары шөхлелендириән эсеринде әхлумумы идея-темаларын хем орун алмагы мүмкүндир. Эдил шонуң терсине — әхлумумы идея-тематикалы эсерлерде «хусусы» темаларын орта окланып, йүзүгуна чөзүлип гидйәнлигине энчеме мысал тапмак боляр.

Темалар дурмушын өзүнде болшы ялы, бири-бирине диалектики гатнашыкдадырлар: олар бири-бириниң үстүни етирип, орнуны чалшып, идеяны байлашдырып дурярлар.

Гүррүңи эдилйән шахырларын дөредижилигини илкинжи йыллардан шу гүнлере ченли ызарлан окыжы темаларын гатнашыгынын шейле хәсиетини гөрер: Ол авторларын эллинжи йыллардакы эсерлеринде (хасам гөврүмли эсерлеринде) эсасы меселесинден артык меселелер орта окланмаяр. Шейле бир сөзи уланмак болян болса, шахырларын ирки дөредижилигине «ялңыз» тематикалылык хәсиетлиди. Ол авторларын алтмышынжы йыллар, ондан бәрки поэзиясынын йүзе чыкаран сыпатларынын бири «ялңыз» темалыкдан «көп» темалыга гечмегидир.

Мунуң себәби нәмекән? Соңкы йылларын түркмен поэзиясында вакалар, херекетлер икинжи плана гечип, ойланмалар, дуйгулар оларын орнуны эледиди. Поэзиямызын дуйгы, пикир тайдан байлашмагы болса бир эсерин гөврүминде көп зат догруда меселе гозгамага, чөзмәге мүмкинчилик берди. Бизин пикир эдишимизче, шол мүмкинчиликден шахырларын пейдаланып бил-

меги бир эсерин гөвресинде көп темалары ерлешдир.
меклиге гетирипдир.

Шейлеликте, хэзирки заман түркмен поэзиясында индивидуал стилиң кемала гелмегинде, айдың дуолюмагында идея-тематики эсаслар ики топара бөлүнйәр. диен нетиже гелип чыкяр. Оларың биринжиси — «эхлумумы» темалар дурмушын гүнделик акымындан, дөврүн өне сүрйән важып меселелеринден пейда боляр. Шахырларың шол «эхлумумы» темалара дөредижилигинде орун бермеги болса дөредижилик ишгәриниң дөвүр билең аякдаш баряңдыгыны, өз заманасының оглудыгыны гөркезийәр. Реал дурмушын белли-белли меселелери сайланып өне чыкяр-да шахырың үнс меркезиндәки тема өврүлйәр. Шейдибем тематики топарың икинжиси — «хусусы» тематика пейда боляр. «Хусусы» темалар авторың совадыны чыкан йылларында айдың дуолюяр хем онуң кәмиллигини аңладып дуряр.

Гозгалаң тема идеяны өне сүрүжи серишде болуп яшайяр. Шейле болансон, идея-тематика дөредижилик ишгәриниң жемгыетчилик биографиясы, кешбидир. Шахырларымызың тержимехалы — эсерлерден гелип чыкан идея-мазмуны жемләп гүррүн этмели пурсат гелип етенинде, шейле зады айтмалыдырыс. Хер бир тема конкрет эсерде шөхлелененде, ол я-да бейлеки гарайша югрулан идеяның конкрет мазмуныны йүзе чыкаряр. Эмма белли бир тематика бир эсерин чәгинден чыкып, бирнәче эсерлерде — эсерлер сериясында орун аланда, гелип чыкан идея белли бир эсердәки конкрет мазмундан башга, идеяның акымыны, умумылыгыны кемала гетирйәр.

Авторлар дурмушдан гелип чыкан объектив идеяны өне сүрмек билең өзүниң субъектив ой-пикирини арзув-ислегини, гарайшыны хем гошяр. Йөне ол субъектив гарайшың реал хақыката терс гелмейәнлиги үчин, халкың эхлумумы ой-пикири, идеясы болуп яңланяр, шейлеликте, объектив мазмун билең субъектив идеяның арачәгини ачмак жуда кын меселедир. Бир мысал:

Пикир этмейәрис биз шейле зады,
Хайбат атсалар-да генералларыңыз.
Ынанярыс: бардыр ахыр Сизде-де
Генералам, адмиралам дәлериңиз...

Генерал дәл, маршалларам бар бизде,
Олаң совук ганың гыздырмалың биз.
Адамзат тарыхын адамлар язсын,
Оны ракета яздырмалың биз!

(Б. Худайназаров, «Америкала хат»)

Эйсем гетирилең мысалда шахырың субъектив дүшүн-жеси шөхлеленмейәр дийип болармы? Болмаз! Йөне ол объектив идея билең утгашып гидйәнлиги үчин, араларына чәк гоймак четин.

Субъектив дүшүнже билең объектив хақыкатың утгашып гитмегиниң, дөредижиликдәки идеяларың дурмуша бап, сагдын, революцион болмагының дүйи себәби ады агзалан шахырларың совет шахыры, коммунист, жемгыетимизин дүшүнжели граждандары болуп дуряңлыгыдыр, меселәниң өзенем шундан ыбаратдыр. Коммунистдир дүшүнжели граждандары хәсиетлендирип, Л. И. Брежнев СССР-иң 50 йыллыгы мынасыбетли эден докладында шейле дийди: «Елдашлар! Коммунистлериң ве бизиң жемгыетимизин умуман эхли дүшүнжели граждандарының бейик артыкмачлыгы оларың жемгыетчилик өсүшиниң манысына ве угруна говы дүшүнйәндиклеринден, бизиң юрдумызың өз өңүнде гоияң максатларыны айдың гөрйәндиклеринден ве бизиң баряң ёлларымызы айдың гөрйәндиклеринден ыбаратдыр. Шуңа гөрә оларың өзлериңиң бу дүшүнжесини, өзлериңиң бу идея ынанжыны, өзлериңиң асыллы йүрек жошгуныны хер бир совет адамсының байлыгына өвүрмеклери бу өндебарыжы гүйчлериң хормат ишидир!»

ЭДЕБИ ТӘР ВЕ ШАХЫРАНА ПСИХИКАНЫҢ АЙРАТЫНЛЫГЫ

«Кабуснаманың» өвүтлериңде шейле ери бар: «ХЕ-КАЯТ. Харун ар-Решид дүйш гөрәнмиш, дүйшүнде эхли диши дөкүлйәр. диен бир гүррүн эшидипдим. Ол даң атарына мәхетдел, гуррандазы янына чагырып: «Бу дүйшүң нәхили ёргуды болар?» дийип сорапдыр.

¹ Л. И. Брежнев. Совет Социалистик Республикалар Союзының элли йыллыгы хақында. Ашгабат, «Түркменистан» нешираты, 1973, 67 сах.

Палчы: «Диндарлар хәкиминиң өмри узак болсун! Се-
ниң әхли гарындашларың сенден өң өлйәр, еке өзүң
соңуна галарсың» дийип жогап берипдир. Харун ар-
-Решид: «Бу палча йүз таяк уруң, нәме үчин ол шонун
ялы ажы сөзлери мениң йүзүме дуруп айдып билди.
Эгер мениң гарындашларым менден өң өлсе, мениң
киме герегим бар» диен. Ол башга бир гуррандазы
чагырар хем оңа дүйшүндә гөрөн ахвалатыны айдып
берйәр. Соңкы палчы: «Диндарлар хәкиминиң гөрөн
дүйши диндарлар хәкиминиң әхли гарындашларындан
узак яшажақдыгыны аңладар» дийип дүйши ёрар. Ха-
рун ар-Решид: «Айдылан затларың-икисем бир зат»
дийипдир. Бу ёргут (өңкүден) тапавутлананок. Йөне
айдылышы (өңкиң айдышындан) жуда пархлыдыр. Ол
соңкы палча йүз динар пешгеш берйәр¹.

Бу ерде Кей Кабусың дерт-азары Харун ар-Решидиң
хөкмүрованлығыны тарып этмек дәл, гүррүң хақыкатың
ынсан аңында шөхлелениш дүрлүлиги, психики ахвала-
тың дурмуш хақыкатыны йүзе чыкарыжы формалара,
тәрлере етирйән тәсири хакда баряр. Хер бир дөреди-
жиниң индивидуал стилиниң йүзе чыкмагында, тимар-
ланмагында әдеби дөредижилигиң бейлеки тараплары
билен бир хатарда образлы пикирленмәниң дөредижи-
лик психология гатнашыгы актив роль ойнаяр. Егса
болманда, Харун ар-Решидиң сылагына мынасып болан
ёргутчының бейлекиден сынчылығы-да, велилиги-де
артык дәл. Оларың аратапавудыны болса ол бириниң
шаның дүйшүни ёрмага эндик эденлигини, пикирлениш
уқыбыны шол топарың шертлерине уйгунлашдырмагы
башаранлығы, башгачалап айтсак, психики ахвалаты-
ның «товшан түйлүги», бейлекиниң шол шертлерде ол
«жанра» уқыпсызлығы, психологик гурлушының шол
среданың яяплайжылыкдан гелип чыкян сыпайычылыга
бап гелмейәнлиги, пикирини аялавсыз, гөнүмел сурат-
ландырандыгы билен дүшүндирип болар.

«Кабуснамадакы» хекаятың тассыкламагына гөрә,
стиль проблемасында дөредижилик психиканың пикир-
ленмә гатнашыгы, онун әдеби формалара етирйән тәси-
ри, «таяк» хем «пешгеш» билен чөзүлйән меселелерин
бири. Аслында, шахырана психика нәме? Бизниң дүшү-
нишимизче, дөредижилик психикасы языжыдыр шахы-

рың шахсы дуйгы-дүшүнжесиниң, эстетик дүйнәсиниң,
чеперчилик байлығының, дүйнәгарайшының, психики
ахвалатының дурмуш вакалары билен гатнашык сак-
лайыш хәснетиدير, өзара сазлашыгының формасыдыр.
Шахырчылык аңының пикирлениш эндиклери хем шу
меселә гирйәр.

Дөредижилик психикасы дил, образлар системасы,
сюжет, композиция, капыя... ялы чепер стилиң бейлеки
элементлеринден өзүниң формирлениш, йүзе чыкыш
пурсаты тайдан-да тапавутланяр. Стилиң бейлеки
элементлери, мысал үчин алсак, образ дөредижилигиң
илкинжи йылларында кемала гелип башлайр. Пикири-
мизниң гүмүртик болмазлыгы үчин, шейле мысала йүз-
ленелин. Шахыр Ата Атажановың поэзиясында «от»,
«ожақ», «әдим», «мәнзил», «ёл» ялы сөзләр эмоционал
тәсирли образ дережесине етирилди. Олар образ болуп,
оқыжа бирден-бире дуолманды. Авторың хер йыгынды-
сында тәзе бир дуйгы билен, дүшүнже билен кебшир-
ленди, байлашды. Ине, шахырың «от», «ожақ», образ-
лары. Ата Атажановың «Алма ене гүллейәр» атлы
илкинжи йыгындысында шол сөзләрә габат гелийәрсин:

Пежиң янна гечип сессиз отуряр...
Оны ода чойяр эне гойнунда...

Шахырың икинжи йыгындысында «от», «ожақ» сөзлери
эййәм асыл манысының дашындан гөчме мана эе болуп,
образлылығың өвүшгинлерини кабул әдип башлайр:

Өйден айрылсам-да, ожагым сөнүп,
Сендедир йүрегимн өрки, Ашгабат

Кесинди туташяр, от алавланяр,
Мени хүвдүлейәр бир таныш оواز.

Бу сөзләр авторың йыгындысындан йыгындысына геч-
ди-де, «Өчме, ожагым» диен китапта эстетик-эмоционал
кувватлы образ болуп оқыжа дуолды:

Эзизим, от якдым ёл якасында
Совул,
чоюнмага чагырян сени.
Йылын-да, ёлуңа гидибер ене.
Кайыл мен,
Үшәнде ятласан мени.

¹ Кабус-намә. М., Изд. АН СССР, 1953, стр. 40.

Шулар ялы басганчаклы өсүш чепер стилиң бейлек элементтерини ызарланында-да гөрүңйөр. Эмма дөреджилик психика, бизиң пикиримизче, өзболушлылыгы айдың формирленен пурсатында өзүни гөркезип башлайар. Индивидуаллык дөреджилигиң ызыгидерли өсүшинде өз элементтерини эволюцион тимарлап шахырың белли бир эсеринде, эсерлер топарында я-да дөреджилигиң белли бир дөврүнде революцион хәсиете гечйөр. Шейле ягдай сын салалың. М. Сейидовың дөреджилик айратынлыгы хакда гүррүң гозгалаңда, озалы билен, шахырың рубагылары догруда пикир йөрөтмели боляр. К. Гурбаннеспесовың шахырана галам айратынлыгы барада айтмалы болнанда велиң, әхли сөхбетиң «бисмилласы» «Таймаз баба» боляр. А. Хайыдовың галам айратынлыгы «Гошгулар ве поэмалар» (1959 й.) йыгындыда, А. Атажановың шахырана кешби «Әдимме-әдим» (1961 й.) китабында, Б. Худайназаровың өзболушлылыгы «Адам хакында айдым» (1964 й.) йыгындыда айдың йүзе чыкды. М. Сейидов рубага, К. Гурбаннеспесов «Таймаз баба», А. Атажанов, А. Хайыдов, Б. Худайназаров ёкарда ады агзалан йыгындыларына ченли эййәм бирнәче китапчаның авторларыды. Шу шахырларың окыжы көпчүлигиңиң арасындакы шол дөвр мешхурлыгы дөреджилик өзболушлылыгының дәл-де, газет-журнал сахыпаларында ызыгидерли чыкыш эдип дурандыкларының, гелжеге умыт баглаяңдыкларының хасабынады. Ине, «Таймаз баба» языляр — чеперчилик хусусыетиң ишиги ачыляр. Ине, рубагылар пейда боляр — өзмөхүрлилик окыжа дуйлуп уграйр... Шахырларың өзболушлылыгының шинелери ол эсерлерден хас озал пейда болуп башлапды. Йөне ол шинелер рубага, «Таймаз баба» ченли эволюцион хәсиетде бой алыпдылар. Дөреджилик психика болса ады агзалан эсерлерде йүзе чыкып уграйр.

Шахырана психика индивидуаллыгың иң инче хем ызарланмасы кын элементтериниң бири. Бу меселе алымларың, әдеби танкытчыларың көпчүликлейиң тагалласыны талап эдйөр. Шейле болансоң, бу гүррүңимизде шахырана психологияның бир меселесини — шахырларың жанра гатнашыгыны ызарламагы максат эдиндик. Бу меселеде, бизиң пикиримизче, дөреджилик

психиканың энцидини, белли дережеде, йүзе чыкармак мүмкиндири. Сөхбетимизде жанрлар, оларың гөрнүшлери барада пикир йөрөтмелер габат гелсе, гүррүң жанр хакда баряр дийип кабул этмек болмаз. Бу зерурьетчилик стиль меселесинде жанрың арасса формал фактор болуп дурияңлыгыңдан дәл-де, пикирленмәни, дөреджилик психиканы йүзе чыкарыжы серишделигинден, кә халатда принципал галыпы билен образлы пикирленмә, психика тәсирини етирйәндиги үчин, бир-бирине мынасыбетинден гелип чыкяр. Бу дөреджилик ишиниң кануналайыклығы. Хер бир шахырың тебигы зехинине, әдеби дилиң байлыгыңдан пейдаланышына, дүңйәни гөрүп билиш укыбына лайыклықда белли бир жанра хас якын дурияңлыгыны, шол жанрда өз-өзүни аңсат хем хыжувлы йүзе чыкарып билиәнлигиңиң себәплерини жанрың тәсиринден гөзлемән, дөреджилик психологияның Харун ар-Решидлиги дийип дүшүндирилсе догры болар.

Шу меселе языжыдыр шахырың дөреджилиги үчин, дийсең, нетижели меселе. Шу ынанчдан угур алып, шахырларың поэзиясына йүзленйәрис.

«Әдебият ве сунгат» газетиниң 1970—1971-нжи йылларың сепгидинде гурнан поэзия чекишмесине гатнашан әдебиятчы А. Гараевиң макаласыңдан шейле сөзлери окаярыс: «Шахыр (К. Гурбаннеспесов — Г. Г.) бир дәл-де, бирнәче гахрыманларың ой-пикирлериниң, гылык-хәсиетлериниң дуйгулар, ойланмалара байлыгыны газаняр, бу болса элбетде, лирики гошгуларда философия йыкгың эдип, пелсепе сатандан бирнәче эссе кын»¹. Жүмләниң биринжи бөлеги жуда дүрс хем шахырың дөреджилигине белетлик билен айдылан сөзлер. Икинжи — умумылашдырыжы бөлүминде болса танкытчы нәдогры пикире гуллук эдйөр. Макаланың авторы нәмә эсасланып, «...бу болса, элбетде, лирики гошгуларда философия йыкгың эдип, пелсепе сатандан бирнәче эссе кын» диен нетижә гелийөр? Аслында, жанрлар кын хем аңсат диен бөлеклере бөлүңйәрми? Гепем шунда. Аңсат дийлип текрарланян лирики гошгуларда «пелсепе сатмаклык» К. Гурбаннеспесовың өз дөреджилигинде нәхили ягдайда? Бу соваллара оның я-да тер-

¹ Алламырат Гараев. Пикириң поэзиясы, дуйгуларың поэзиясы. «Әдебият ве сунгат» газ., 1970, 2 декабрь.

син жогап берленде-де, шол жогабың аңырсында дөреджилик психиканың дерневи ятмаса, ене-де ялңың нетижелере алып барар. А. Гараеви нәдогрулыга итерезадың өзем дөреджилик психиканың үнсден дүшүрип мегиدير. Бу дине бир А. Гараевиң макаласында дәл чекишмә гатнашан танкытчылар Абдылла Мырадовыңам, Рухы Алыевиеңем, Сайлав Мырадовыңам макалаларында шол меселеден бөвүр берлип гечилйәр. С. Мырадов, К. Гурбаннепесовың «Ер шарының йүзде тогсан эссеси...» гошгусыны «ялаңач пикири биринжи плана» гечирмекде айыпласа, А. Мырадов онуң сөзлеринден маны огурлап, шыгры найбашы эсер атландырыр. Йөне оларың хич хайсам шыгрың «ялаңач чыкмагына» я-да болмаса илхаларлыгына нәме элтипдириен совалы чөзжек болуп дурмадылар. Гепиң гердишинде айтсак, хәзирки заман түркмен поэзиясы хакда язылян макалалардыр рецензияларың көпүсинде К. Гурбаннепесовың шыгырларының гүррүңи эдиллип чапраз пикирлер айдылар, бир танкытчының ажайыплык дийип магтан тарапыны башга бир эдебиятчы шовсузлык дийип тассыклялар. Китабың довамында шоларың кәбирини гөрүп гечерис, ол дөгрудә өз дүшүнишнмизи айдарыс.

К. Гурбаннепесов халыпа шахыр болса-да, овнук лирики гошгуларда шахырчылык укыбыны кәмил дөреджесинде йүзе чыкарып билмейәр. Хеммә айдың, йөнекеймысал. Сөз ойнатмаларың, сетирден сетир чыкармаларың хасабына овнук гошгының «ири» гошга гечйәлиги, ахырда-да овнугыңам овнугыча леззет бермейән шыгырлар К. Гурбаннепесовда ёк дәл. Шахыр эпикипландакы эсерлерде болса галамыны рүстем ишледйәр. Онсонам шахырың поэзиясының ин оңат нусгалары эпикипландакы эсерлеринде йүзе чыкды. «Таймаз баба», «Гумдан тапылан йүрек», «Аял багшы» ве бейлеки бирентек поэмаларың газанан шөхраты ялы шахырың хайсы бир овнук гошгусы абрай газанды? Ол мешхурлык оларың сюжетли эсер — поэма боланлыгындан болаймасын? Аслында, онуң себәби поэмалыгында овнук гошгулыгында дәл. Бар гүррүң бу тайда «бирнәче гахрыманың ой-пикириниң, гылык-хәсиетлериниң ойланмалара байлыгыны газанмак», ягны дурмуш хакыкатының эпикип баяны К. Гурбаннепесов үчин мүшгил иш болман, «лирики гошгуларда философия йык-

гың эдип, пелсепе сатмаклык» шахыра мыдама «бирнәче эссе кын» дүшенлигиндендир. Ине, бизиң пикиримизче, авторың шахырана психики ахвалатыны шейлерәк дүзедиш билен кесгитлесек догры болар.

К. Гурбаннепесовың дөреджилигиниң эсасы хәсиетли тарапы — вакаларың ызыгидерли беян эдилмегидир, шейдилип пикир-идея йүзе чыкарылар. Шахыр шол усулда эп-эсли утуш газаняр. Башгача айтсак, авторың шахырана психикасы лирики гахрыманың дурмуш хакыкатыны мүмкингадар долы, ызыгидер, «сетир гыганман» эстетик-эмоционал тәсирли, эпикип хәсиетде суратландырмагы билен хәсиетленйәр. Шейлеликте, авторың шахырана психикасының шулар ялы принципал гурлушыны беллемек болар. Илкинжи нобатда вакаларың образлы баяны, онсон дуйгы тәсирлилиги, окыжа пелсепе хөдүрлемек. Бу хәсиетнама К. Гурбаннепесовың поэзиясыны умумылыкда гөз өңүне гетиренинде шейледир.

Шу гүррүңлериң чөвре-тарапы — эпиканың орнуны лирика гечирсек, ёлумыз Мәммет Сейидовың поэзиясының үстүнден дүшйәр. М. Сейидов К. Гурбаннепесовың терсине — лирикасы абрай газанан шахыр. Нәме үчин, нәхили эсаслара гөрә шейле нетижә гелйәрис?

М. Сейидовың эллинжи йылларың икинжи ярымында дөреден эсерлеринде психологик гурлуш хем чеперчилик, хем лирики гахрыманың идея пафосында формирленип уграды. Шол дөвре ченли дөреден эсерлери болса гөзлеглер, өз-өзүни тапмак билен мешгулланыпды, образлы пелсепелер аз гөзе илйәрди. Шахыр гозгайя меселесини эсериниң биринде эпикипланда — вакалары деталлайын суратландырып, пикири логики тайдан окыжа етиржек болуп сынанды. Ол сынанышык көп эсерлерде сюжети бир кысымлылыга алып барды. Шейле болансон «Агроном» атлы поэма барада Т. Калаякинаның беллиги шахырың илки йыллар эпикипландакы эсерлериниң аглабасына дегишлидир:

«Биз ене-де шол телим гезек лежи чыкарылан, схема болуп галан ясама чакнышыга душ гелйәрис: бир дуран ерини депип дуран шол көнечил колхоз башлыгы ве онун гаршысына гөрешйән яш специалист»¹.

¹ Т. Калаякина. Йөрелен ёда билен. «Совет эдебияты» журналы, 1957, № 3, 120 сах.

«Перман, — умуман, өңдөбөрүмү адам, умуман
яш йигит, умуман, сөйүшкөн йигит, эмма хич бир
жөхөттөн дүрлү-дүрлү адам сыпатларындан дөредиле
айдың эдеби гахрыманлар дөл, чүнки эдеби эсерин
гахрыманы окыжының ядындан чыкмажак сыпатлар
эе болуп, реал дурмушта яшайан адам хөкмүндө я-х
өзүни сөйдүрйөр, я-да өзүни йигрендирийөр»¹.

Шахыр башга бир эсеринде лирики акыма — пикире
дуйга аграм берип, оны херекетлер билен тассыкламак
чы боланда, А. Мырадовуң адалатлы танкыдына сезе
вар болды: «М. Сейидовуң өвүп арша чыкарян уссасы
ның белли позициясы ёк...

Соң уссамыз ша болды
Төзө ша хас эчилди.
Иле пайланды пуллар,
Азат эдилди гуллар.

Бу сетирлери «Хүнөрли йигит хакындакы эртекиниң»
социал көки догрусунда ойланмадык шахыр азып би-
лер, чүнки яш чаганың аңында «юрдуң абатлыгы, хал-
кың рахат, багтлы дурмушы дине онат патыша баглы-
дыр» диен дүшүнжөни дөретмек болмаз»².

Шейлеликте, М. Сейидов өз дөредижилик ёлуны
«сабыр-такатлы» эпикада сынап гөренинде, оны Т. Кал-
якинаның ылмы эсасы белликлери гаршы алды, шол
ёлы гөчгүнли, чалт төсирли лирики акыма гөнүкдире-
нинде болса «вакаларуң социал көки догрусунда
ойланмадык шахыр» (А. Мырадов) болуп чыкды.
Екарда ады агзалан танкытчылар, умуман, өңдө-сонда
шахыруң дөреден эсерлерине сесленен сынчылар образ-
сысы мазмун, сюжет галыплайынлыгы, манысыны
ислендик ере чекип болжак сетирлер³, чепер деталын
хеммө мәлимлиги⁴, өз-өзүни гайталамак⁵ бабатда ятлат-
саларам, оны шахырана йүрексизликте, пикир-дуйгы
овнуклыгында танкытлан болмады. Хатда А. Мыра-

¹ Т. Калыкина. Йөрелен ёда билен. «Совет эдебияты» журналы.
1957, № 3, 120 сах.

² Абдылла Мырадов. Бу барада ойланмак герек. «Эдебият ве
сунгат» газети, 1958, 13 август.

³ Н. Хожагелдиев. Йөрелмедик ёда билен. «Эдебият ве сунгат»
газети, 1960, 14 апрель.

⁴ И. Нурыев. Улы деряның бир голы. «Эдебият ве сунгат»
газети, 1964, 29 август.

⁵ Г. Гелдиев. М. Сейидовуң стили барада. «Совет эдебияты»
журналы, 1971, № 4.

довын гөркезен кемчилигем шахыруң окыжа пикир
хөдүрлемеклиге гүмра болуп, эсерин бейлеки тарапыны
гөздөн саланлыгы хакдады.

Догруданам, М. Сейидов поэзиясыны пикир, дуйгы
билен беземекде хемише рүстем. Шу окыжы көпчүлү-
гине өзүни алдыран, эдеби-танкыдың «хошамай» сөз-
лерине мынасып болан хәсиет болмак билен бирликде,
көп халатда, шахыруң дөредижилик психикасының
аграмлы бөлегини хем шекиллендирийән ягдай болуп
дуряр. Дөредижилик психиканың бу энциди эллинжи-
-алтмышынжы йылларуң арачегине ченли дине танкыт-
дан өзүни горап билийәр дийәймесен, дөредижилик хәси-
ети болуп айдың гөз өңүне гелип биленөкды. Ине,
шахыр 50-нжи йылларуң ахырында рубагы формасына
йүзленйөр. Рубагыларуң азылмагы билен М. Сейидо-
вуң дөредижилигинде дүйпли өзгеришликлер пейда
боляр, психологик ахвалаты формирленйөр. Шахырана
психика дурмуш хакыкатыны шөхлелендирмекде, так-
мынан, шейлерәк принципе эасланяр: илкинжи нобат-
да пикир, философия, онсоң дуйгы, ваканың шүвлүм-
лилиги. Башгачалап дүшүндирсек, вака, хадыса пики-
риң, дуйгының талабының хатырасына гетирилийөр. Бу
болса К. Гурбаннепесовуң шахырана психикасының
дүйбүнден терсинедир.

1. «ХУСУСЫ» ЭДЕБИ ТӘР ВЕ ШАХЫРАНА ПСИХИКА

Хер бир авторуң шахырана психикасының энцидине
де — гой ол лирики болсун я-да эпика, лиро-эпика —
тапавуды ёк, айры-айры эдеби тәрлер, озалы билен,
дурмуш хакыкатыны элегинден гечирйән психиканың
ахвалатындан, галыберсе-де, жанрларуң өзүне махсус
айратынлыгың зерурьетинден хасыл боляр. Бизин
пикиримизче, чеперчилик нукдайдан шол ишжөң тәр-
лер хем шахырана психиканың дүзүми болуп дуряр.
Ине, мысал үчин, М. Сейидовуң дөредижилигинде иң
йөргүнли ишледилийән тәр — ахвалатларуң гапма-гар-
шы, ягны контраст планда суратландырылмагы. Өзем
шол гапма-гаршылык, көпленч, чепер деталлара гезек
геленде ишжөң.

Йөне гапма-гаршылыккы тәр М. Сейидовдан өзге
авторда ёк диен нетижә гелмек болмаз. Ол хәзирки

заман түркмен шахырларының эхлисинин дөредижилигине махсус. Эдеби тәриң бу эхлумумылыгыны нәме билен дүшүндирип болар? Онуң хемме дөредижилигине кешбе махсуслыгыны шейле бир принцип дурмушын өзүнде яшайлыгы билен дүшүндирмек мүмкин дүр Ф. Ангельс «Анти-Дюринг» атлы эсеринде: «...тебигат ве адамзат принциплере бап гелмели болман, гайтам терсине, принциплер диңе тебигата ве тарыха лайык гелйәндиклеригадар догрудырлар»¹ дийип язды. Шахырларын предметлери, вакалары гапма-гаршы планда суратландырмак принципиниң анырсында дурмушын акымы, миземез кануны сакланяр. Ол гапма-гаршылыгын бирлиги ве гөреш кануныдыр.

Бу эдеби тәр хемме дөредижә махсус болмак билен бирликде хер кимде бирхили херекет эдйәр. Кимде ол аз гөзе илйәр, кимиң болса «хусусы» эдеби тәри болуп чыкыш эдйәр.

А. Хайыдовын поэмаларының көпүсинде (хасам хәзирки заман темасындан язылан эсерлеринде) хәзирки заман билен гечмишнң гара гүнлери гапма гаршы планда суратландырылар. Ол бир чемини тапып тарыха йүзленйәр. Шейлеликте, бу тәр шахыра көп халатда лирики ыза чекилмәниң серишдеси болуп хызмат эдйәр. А. Хайыдовын «Ашгабат поэмасы» атлы эсеринден мысал:

Эмма бар бир гума гарылан пайтагт
Бизнң Ашгабадынң голайжагында.
Парфия дийп дөвлет болупдыр бир вагт,
Парфиян пайтагты шөхратлы Нусай
Гүлләдир үлкәниң гиң гужагында.

«Жеренлер» поэмадан бир мысал:

...Бег оглы шайланып атына мүнди,
Шикара чыкыпдыр Туран чөлүнә.
Ынамдар ярагы көне сары яй,
Көне сары яйы алып элине,
Шикара чыкыпдыр туран чөлүнә.

Шулар ялы мысалы ислендигиче гетирмек болар. Екаркы кимин иллюстратив мысаллары Б. Худайназаровын, А. Атажановын поэзиясындан алмак

¹ Фридрих Ангельс. Нешираты, 1970, 37 сах.

Анти-Дюринг. Ашгабат, «Түркменистан»

боларды. Йөне меселе ол тәриң эхлумумылыгында дәл. Меселе шахырана психологиянын гурлушы догруда барярка, контраст беян этме тәриниң ол я-да бейлеки шахырдыр языжынын дөредижилигинде орун алаң «гинишлиги», өзүне махсус принциплери, рөвүшлери, дурмуш хақыкаты билен «реакциясы», жанрын спецификасына бап гелши ялы тарапларыны салдарламалы. Шу затлары эләбем дөредижилик психиканын айратынлыкларыны йүзе чыкармалы. Шол себәпем, ол бир шахырын дөредижилигине хас болан шол тәри бейлеки авторын поэзиясында тапанымызда, ол икисиниң бир почеркли, шахырана психикасы бир-бирине лайык шахырдыгыны аңлатмаяр. Эсасы меселе такык дерневде йүзе чыкяр. Дөредижилик психика, онуң йүзе чыкыш ёллары, хер дөредижиниң бу меселә чемелешши догруда бейик языжы Ф. М. Достоевскиниң образлы айдан бир сөзи ядына дүшйәр. Ол: «Хер бир авторынң өз хусусы стили бар, шонун үчинем өзүниң хусусы грамматикасы боляр... Кесекиниң (грамматик) дүзгүниниң маңа нәме дахылы бармыш»¹ дийипдир. Гепиң келтеси, хер бир шахырана психиканың өз грамматикасыны өврәнмели: М. Сейидовын «грамматикасы» билен К. Гурбаннепесовын «грамматикасы» көп халатда терс гелйәр. Шейле ягдайы яңы шахырларын дөредижилик принципини дегширенимизде гөрүпдик. Хәзир болса шахырана психиканың айратынлыгыны анык дуймагымыз үчин, контраст планлылыгы деңешдирип гечелин.

К. Гурбаннепесовын «Таймаз баба» поэмасында контраст планлылык, көпленч, айры-айры пикирлерин, дуйгуларын хасабына йүзе чыкман, эйсем вакаларда гөрүнйәр. Ол болса, өз гезегинде, сюжети гурнамак-лыга хызмат этди. Мысал үчин, Таймаз билен Мәтәчмананың, сынпы топарларын гаршылыгыны ятлалын. Бейле дийилсе дуйгуларын, пикирлерин контраст беяны К. Гурбаннепесовын поэзиясына ят бир зат диен нетижә гелмек болмаз. Ол аз хем болса шахырын поэмаларында габат гелип дуряр. «Гумдан тапылан йүрек» атлы поэмадан бир мысал:

Мегер, бейле гелин башга-да көндүр,
Йөне бейле гелинң аздыгнам билгин.

¹ Русские писатели о литературном труде. Том 3, Л., «Советский писатель», 1955, стр. 175.

Хава, хем көпдүрлер
Хемем аздырлар.
Икисем догруды —
Аздыр хем көпдүр.
Ватаның башына иш дүшсө бирден,
Шонуң ялы болар ене-де көплер.
Олар илине-де вепалы болар,
Эзизлерине-де вепалы болар.
Белки, гайта буларданам бетеррәк
Гарашар, сөвешер, гөрешер олар.

Мысалдакы «көпдүрлер», «аздырлар» сөзлөр дуйгының гаршылыгыны йүзе чыкарыр. Ыз янындакы бентде оларың «көплүги», «азлыгы» авторың өз сөзлери билен дүшүндирилйэр. Шейлеликте, башда дөрөн дуйгы гаршылыгы соңкы бентде йитилигини говшадяр, хатда, дуйгы-пикириң хич хили гапма-гаршылыккы хәсиети галанок хем дийсең болжак. Умуман, бизиң пикиримизче, К. Гурбаннепесовың дөредижилигинде контраст планлык «дүшүндиришли» хәсиете эе. Шолам гапма-гаршылыгың йитилигини говшадяр. Контраст планлыкың шол тәвил херекети диңе эпикки пландакы эсерлере хәсиетли болаймасын диен икержиңленмәниң дөрөмезлиги үчин, шахырың гошгуларындан бир мысала йүзленелиң:

Көчәмизден гечип баряр адамлар.
Кәбири шадыян, кәбири гамгын.
Нәме үчин шадыян? Нәмүчин гамгын?
Билесиң гелсе-де сорамагы кын.

Биринжи бентде пейда болан йити гаршылык (шадыян, гамгын) ызкы бентде дүшүндириш кабул эдип башлаяр:

Асла, сорап йөрмек герекиңкә бир?
Кишиң гизлин сыры нәмәңе деркар?
Догмак бар, өлмек бар...
Йөне дүнйәде
Нәче дийсең, башга себәплер-де бар.

Шулар ялы пикир йөрөтмелер билен гошгы жемленйэр. Ахырда-да дуйгы контрастлылыгы үнс меркезинден дүшүп галяр.

Бар, сен себәбини сорапмышыңам,
Бар, билипмишиңем. Нәм этжек онсоң?
Әк, сен билмелисиң этжек задыңы,
Билмелисиң шахыр болмакчы болсан.

Екаркы бентден гөрнүши ялы, бу ерде контрастлылыгың ёкундысы-да галанок. Шахырың бу шыгырларындакы дуйгуларың гапма-гаршылыгы өз-өзүни йүзе чыкармак үчин дәл-де, шахырчылык догрудакы пелсепәниң «геп башы» болмак хызматыны ерине етирийэр. Шахырың поэзиясындакы гапма-гаршылыккы тәри овнук гошгуларында, көпленч, өзге бир хызматы ерине етирсе, эпикки эсерлеринде ол эпизодларың жанлы, образың индивидуал, вакаларың шүвлүмли болмагы үчин уланылар диен нәтижә гелмек болар. Бу болса, белли дережеде, шахырана психиканы — 1. вака, 2. дуйгы, 3. пикир — принципини тассыклайар. Шунуң өзүнденем, әдеби тәр психологик әңнидин өнүми диен нәтиже гелип чыкар.

Шахыр М. Сейидовың поэзиясында вакалары, дуйгулары контраст планда суратландырмак иң йөргүнли ишледилең тәр болды дийип озал айдыпдык. Ол рубагыларда кемала гелип, дүрли рөвүшлерде йүзе чыкып уграяр. Догруданам, әдеби тәр шахырың дөредижилигинде хусусы хәсиете гечмеги үчин, ишжәң херекетинден дашгары дүрли рөвүшли хем болмалыдыр. Шейле пикири М. Сейидовың рубагылары хем тассыклайар:

Зынжыр билең сарап ыгтыярымы
Алсалар-да гырышдырдым барыны.
Эмма гүйжүм етенок хич ёлара
Мени баглан сачың бирже тарыны.

Лирики гахрыманың гапма-гаршы предметлерин биринжисине (зынжыра) гатнашыгындан онуң адатдан дашары гүйчли, еңилмез рухуны дуйярыс. Икинжи предмете гезек геленде, зынжыры гырмага укыплы адам өзүни «баглан сачың бирже тарының» өңүнде баш эййэр. Шейлеликте, лирики гахрыманың пелсепеси гаршылыккы дуйгуларың сүңнүден сызып чыкар. Ол пелсепе хем — сөйги әхли гара гүйчлерден гүйчли диен пикириң шахырана беяныдыр. Гөрнүши ялы, бу рубагыда (аслында, мысалы артдырсаң артдырып отурмалы) гаршылыккы затлар лирики гахрыманың ой-пикири билең гөнүден-гөни гатнашык саклап, пикири орта оклады. Бу бир.

Икинжи. Башга бир топар рубагыда шол тәр өз принципини саклап, өзге өвүшгинде херекет эдйэр.

Гөрмөк үчүн гөзөллөргө сересин,
Сыра-сыра гелдим ышкын дересин.
Буз билен көзи мен гөрдүм бир гапта
Ынанмадык сен гөзүңө гарасын.

Бу рубагыда лирики гахрыман гаршылыккы дүшүнүктөр билен эриш-аргач гатнашык саклап, рубагы өзүндө галан тәсире югрупп жемлейәр. Ол «буз биле көзи» өзүндө жемлейән гөзлөриң нәдережеде жадылдыгы, ынжыккыгы, нәзиклиги хакда оқыжының өзүн ойланмагына, гөз өнүнә гетирмегине гыйтаклайын тәсәддйәр, өз гарайшыны яңзыдып гойяр. (Екаркы рубагының башкы ики сетириңи ооап гөрүң).

Үчүнжи. Предметлөриң гапта-гаршы планда сура ландырылыш тәриниң бу өвүшгининде лирики гахры ман затларың хәсиетини ачмак билен везипесин тамамлайр, ол хакда белли пикире гелмеги болс оқыжының өзүнә гойяр. Эдеби тәриң бу хәсиети хем ики усулда йүзе чыкар. Биринжи — гозгаян меселесин ики тарапкы ачып гөркезмөк ве шол бир объектде ик гапта-гаршы пикири жемләп, оңа тәсир эдйән затларкы образыны, дүйп бәхбидини айдыңлашдырмак усулы:

Нәче ялпылдатсан, мис ене мисдир,
Йүреги гараның гөзлөги писдир.
Ил гынаңар бедев атың өлмүнә
Гаргалара велиң тойдур, мейлисдир.

Үнс меркезде бедев атың өлүми. Бу объектде ики тарапкы гатнашык бар: ил атың өлүмине гынанса, гаргалар оңа бегенйәр. Бир объектде болан ики гатнашыгы гөркезмөк аркалы пикириң йүзе чыкарылмагы шахырың рубагыларында (асла, тутуш дөредижилигинде) өзбашдак акым емеде гетирйәр. Мысал хөкмүндә шу рубагыны хем гетирмөк болар:

Дашкы сыпатыңдан таналмаз ынсан,
Йүрегин билмесең, диймегин пылан.
Шол бир гүлден арылар бал дөрөтсә,
Шол бир гүлден зәхер дөредйәр йылан.

Гөрнүши ялы, бу рубагыда-да бир предмете болан дүрли типлөриң гатнашыгыңдан пелсепе чыкарылар. Ол пелсепе ахлак-дидактики әхене югулар.

Екаркы писинт рубагыларда дүрли типли ики задын (ил, гарга, арылар, йылан) хәсиетиниң ачылмагында

даянч нокады болуп бедев, гүл дуряр. Ол типлөр өзлөринә дегишли гүррүңи объектден алып гайдярлар.

Эмма ашакдакы ялы рубагыларда предметкы хәсиетлөри ачылып гөркезилмейәр, чүнки ол оқыжыларә озалдан белли. Бу ерде ики предмет объектден гайда-нок-да, объектде тарап баряр, бир гөврә жемленйәр:

Иигит бар, белентдир оң ховаласы,
Эмма иш битирмез йүзе сыласы.
Өнө велиң итгызганам, бөгүлөм
Топрак атлы бир энәниң баласы.

Бу икинжи усул.

Екаркы өвүшгинлөриң йүзе чыкмагына диңе психологияның чылшырымлы дүрлүлиги тәсир эдйәрмикә? Меселәниң аграмлы бөлегин, элбетде, шоңа дегишли. Йөне гозгалян меселәниңем бу бабатдакы ролуна кем-баха гарамак болмаз. Эдеби тәриң екаркы ялы дүрли өвүшгинли болмагына, белли дережеде, объекткы дүрлүлиги ярдам этди. Шу меселә такык дүшүнишмөк иннети билен бир факта йүзленелиң.

Рубагыларкы кәсинде меңзешликлөр, деталларкы я-да меңзетмелөриң чалымдашлыкы, башгарак әхенде гайталанмалар душ гелийәр. Шол рубагылардан бирки мысал:

Гөрнен вагты ярың хусны жемалы,
Яңаклары өвшүн атды гүл ялы.
Бахар дийип, өймесине бакамда,
Гашларыңдан өсди гышың шемалы.

Бейтме гыз, бейтме гыз, йылгыр-да асса,
Рехим эт йигиде, сагалсын хасса,
Хачана чен чытып йөржек гашыңы
Гыш доңан буз эремезми томусда.

Сениң билен сүржек болуп сапаны,
Қан гарашдым, гөрмедим хич вепаны
Гыш гүнүми я өзүңи, билмедим,
Гопдурян дашарда апы-тупаны.

Бу рубагыларкы үчүсиде сөйги, гыз хакында. Бизин гайталама, меңзешлик дийип ныгтаян задымыз тема-сының бирлиги дәл, пикири йүзе чыкарян деталлар, объект. Биринжи рубагыда «Гашларыңдан өсди гышың

шамалы», икинжиде «Гыш доңан буз эремезми том да», үчүнжиде «Гопдурян дашарда апы-тупаны» шол бир ахвалатың дүрлүчө баяны. Авторы бу меңезшли итерен зат рубагыларың үчүсінде-де шол бир нышаның үйтгөвсиз бир болшуну саклап дурмагыдыр. Иш шонун үчинем шол чалымдашлык, бар затдан өңүрт объектін өзүндөн гелип чыкяр.

Екаркы мысаллардан гөрнүши ялы, ахвалаты гапма-гаршы планда суратландырма тэринин дүрли рөвүчлөрдө уланылмагы, озалы билен, йүзе чыкарылян дуйгуларың йити болмагыны, галыберсе-де, пикириң «үзү-кесил», «ылалашыксыз», жошгун билен окыжа гелип етмегини газаняр. Бу, элбетде, гапма-гаршы хэсиетли ахвалатлы элементлериң янашык (арасына бирнөч сетир салмаздан) суратландырма принципінден гелип чыкяр. Махласы, эдеби форма билен шахырың тэр уланыш принципи бир-бирине, дийсен, бап гелипдир. Шейлеликте, шахыр билен эдеби форманың «сачаклы» гатнашыгы айдың йүзе чыкды, шахырана психикасының ахвалаты кемала гелди. Гөрнүши ялы, лирики гахырым дурмуш хакыкатыны йыгжам, йити дуйгулы бүтеви пикирли, аз сетирде суратландырмагы энди эдинипдир. Бираз башгарак эдип айтсак, дурмуш ахвалаты лирики гахырыманың психологиясының үстүндө гечип, окыжа тарап гөнүгенде ыкжам, гөчгүнли лирики ёл билен гайдяр, пикириң темпераментини, дуйгының «полярылыгыны» йүзе чыкаряр. Лирики гахырыманың шол хэсиетинин йүзе чыкмагына-да контраст планлы-лык тэриниң уланыш принципи себэп болды. Ол тэр психологияны ачыжы серишде болса, шахырың бейлеки эсерлериңде-де йүзе чыкмалыдыр. Догруданам, ол М. Сейидовың дөредижилигиниң галан бөлегинде-де херекет эдйэр.

Шахырың рубагыларында өз фундаментини гоян контрастлылык эллинжи йылларың икинжи ярымында соңкы дөредижилигинде—овнук гошгуларында, роваятларда, поэмаларда өз өрүсини гиңелдипдир. Онун мысалы хөкмүнде «Тебигатың кануныдыр душмандан», «Узак ёлдан ядап, сувсап гелйэрин», «Бир гелин дийипдир өз жорасына», «Гадымы Зоилиң хэзирки несли», «Бир махалам гүррүң берип бир дана», «Өлен гүнүң табыдына яарын», «Гүн чыкып дурса-да аяздан яңа»,

«Улы дийип, кичи дийип бөлмегин» ве бейлеки биргиден гошгуларың адыны агзамак мүмкин.

Авторың гошгуларында-да хадысадыр затларың гапма-гаршылыклы суратландырма тэри өз принципине вепаалы, эмма дүрли рөвүшлөрдө берилйэр. Онсоңам бу тэр рубагыларда болшы ялы, овнук гошгуларыңам көпүсінде шыгрың тутуш гөврүмини өз ичине аляр. Башгачалап айтсак, шол тэри гошгудан айырсаң, онун мазмун-манысы пүчеге чыкяр. Пикиримизе субутнама болсун дийип, бир гошгыны дуршуна гөчүрйэрис:

Кеймир көре гайрат берен Гарагум
Языр өңүмизде гүлгүн паласы.
Махмал ялы шу урпаклар болупдыр
Ата-бабаларың дашдан галасы.

Бизиң үчин пагта ялы бу чэге
Мүнлөп душманларың дишин дөкендир...
Ол бирине леззет берйән пер дүшек,
Башга бири үчин демир тикендир.

Шыгырдакы Гарагумуң гапма-гаршы пикири жемлейән дуркундан «пер дүшек», «демир тикенлерини» айырсаң, нэме галяр? Тарыпнама, дабара. Онун киме гереги бар.

Бу гапма-гаршылык шахырың поэмаларында хем илкинжи бендинден соңкы сетирине ченли өз ичине аляр. Бу өзүниң принципине гезек геленде шейле. Эмма ол дар айтыма — мазмуны конкрет йүзе чыкармага сырыганда, эпизодларың, айры-айры вакаларың жемлемесиниң, гүррүң башламагың ве бейлеки тарапларың хызматында йөрмөк билен чөкленйэр. Бу ягдай М. Сейидовың поэмаларының эхлисине махсус болансоң, атларыны агзап дурмагымызың гереги ёк. Хер хал гөвие чиглик болмазы үчин, бир мысала йүзленелиң:

Шу голайда от якярлар адамлар
Аляң хэзир түссәң ширин ысыны.

«Эйсем, түссәң ысы ажы дэлмидир?»
Дийип, белки, берерлерем совалы.
Ажылыгы, сүйжүлүги хер задың
Онун максадына, вагтына баглы.

Бу тэриң принципини дүшүндирмөк үчин узага гидип отурмалың. Екарда мысал гетирилен «Бахар ойланмалары» атлы поэма турувбашдан нэзиклик билен гөдек

лигин, уруш билен паракатчылыгын чакнышыгы
суратландырып башлаяр:

Асманда жүйпүлдөп сайраан торгай
Ширин мукам чалар онуң шанына.

Нирден гелип етди галтаман гыргы,
Мең йүрегим секунтларча сагынды.
Огурланды бирже нагшын, бахарым
Ал-асманда елек ыгым-сагымды.

Шу өхөң тутуш поэманың ичинден гечип гидйэр, гөзө-
лигин, паракатчылыгын дабараланмагы эсерин - соңк
нокады болуп хызмат эдйэр. Екардакы ялы эхлумум
принцип, эсерде гозгалаң айры-айры меселелер гезе-
геленде, рубагыларда, овнук гошгуларда болшы ялы
меселениң тебигатына лайыктыкта дүрлү рөвүшлерде
кемала гелйэр. Шолам поэмаларың шүвлүмчилигини
артдырар, дүрлү реңк билең безейэр. Бу, элбетде
шахырдан уллакан дөреджилик гөзлеглерини талаң
эдйэр. Авторың сөхөлчө «гой гитсине» салан еринде
тэриң дүрлү өвүшгени өз реңкини йитирйэр. Шахыр
ислесе-ислемесе, өзүңден өңки шахырлары, жуда жүпү-
не дүшенде, өз-өзүни гайталаар. Бу, белли дережеде
объекте баглы болшы ялы гозгалаң меселениң улуу-
гына-кичилигине, ишленмэнлигине, важыптыгына, дөл-
дигине-де баглыдыр. Умуман, бу барадакы гөзлег-
унудылса, дөреджилик дөреджилик дөл-де, бирхили
арифметики хасаптамалара меңзеш зат болуп чыкар
Гүррүңи эдилйән шахырың поэзиясыңдан бир мысал.

М. Сейидовың «Бизин шыгрымыз» поэмасының гыл-
ла яры—дөрдүнжи, бөшинжи, алтынжы баплары («Бир
серетсең бәрден гайдяр югрумы, Бир серетсең дузы
кемтер какып дуран» шыгырларың, «Шыгрымызың
багты үчин көмеге, Гелмелимиш тэзе модаларың», «пал-
чыгыны эйлемән, булам-делем чатманы» гурияң) кәбир
«шахырың» үстүңден дөкүлйэр, соң бир поэмасында
язышы ялы, «игесини сүртйэр». Шунуң билеңем поэма
боржуны бержай эдип, соңкы нокадыны гойярды. Гөрүп
отурсак, бу жуда бейле хем дөл экени. 1970-нжи йылың
«Әдебият ве сунгат» газетиниң сентябрь санларының
биринде шахырың «Чай башының гүррүңи» поэмасы
чап эдиленде, она дүшүнип галдык. «Чай башының гүр-
рүңи» поэмасы лирики «мен» билең мугаллымың гүр-
рүңи аркалы шыгыръетчилик сунгаты, онуң шу гүнлер-

ки ягдайы, шахырсумаклар барада пикир йөредйэр.
Поэманың өңде гоян меселесине үнс берсең, «Бизин
шыгрымыз» поэманың довамы болмалы ялы болуп
чыкыпдыр. «Бизин шыгрымыз» диен эсерде тымсаллар
аркалы шыгың гүйжи ныгталаң болса, «Чай башының
гүррүңинде» шахырчылыгың хупбатлары, шыгың
дөрейиш кынчылыклары барада сөхбет ачылып, шол
бир меселениң икинжи тарапы хакда пикир йөредилйэр.
Бу ерде нәхилем болса, максат тайданам, суратлан-
дырыш жәхетденем бир айрабашгалык гөрсе боляр.
Поэманың гүррүңи зехинсизлере, оларың «укупларына»
сырыганда, «Бизин шыгрымыздакы» мазмуну өзүне
гечирйэр-де отурыберйэр. Мысаллары дегширип гөре-
лин. «Бизин шыгрымыздан»:

Кәбир «шахыр» палчыгыны эйлемән,
Гурияң шейле булам-делем чатманы.
Гызылыны саманыңдан сайламан
Өвренипдир неширята сатманы.

Неширятың ишгәрлери середип,
Авторың адына, онуң гуллуғна.
Сув гетирен, күйзе дөвен бир эдип,
Чыкарып ятырлар аяк алдығна.

Барып ене бир дүканда сатылар
Ит гызганы атыр ыссы гүл билең.
Эшдер болсаң, кәте шейдиң неширят
Шыгрымыза баха кесйэр пул билең.

«Чай башының гүррүңи» поэмадан:

Дөредйэр ол чигит ялам эмгенмән,
Өкделәпдир сайлап алан кесбине.
Язан задам хич бир ерде эгленмән,
Чап эдилйэр онуң элтен дессине.

Чыкардам ол китап үстүне китап
Ынанмасаң барып гөрели эртир.
Дөреден затлары чаң басып, гатап
Дүканлаң дулуны саклашып ятыр.

Автор шол бир теманы тэзеден ишләбем билер,
өсдүрибем. Бу ерде эсасы зат тэзе эсери гөзлеглер,
агтарышлар аркалы кемала гетирмекдир. Шахыр болса
ёкаркы мысаллардан гөрнүши ялы, «Бизин шыгрымыз-
дакы» әдеби тәре тэзе бояг бермезден шол дуршуна
алыпдыр: шыгың ажайыптыгы, онуң гаршысына хар-

саллык, бу бабатда неширят, китап магазинлери бара-пикир йоретмелер. Ине, шу затларам, нече ёкуш дегенде, бир айдылан зады икинжи гезек гайталамалар элтйяр. Шу хасиет көпрөк гайталаныберсе, дургунлыгың, ыза гайтаманың нышаны болуп гөрүнйяр. Шейдагдай хазир Мәммет Сейидовың поэзиясында ызыгыдеди гөзе илмесе-де, хер хал сересап болмак герек.

Ёкаркы гүррүңимизден гөрнүши ялы, контрапланлылык А. Хайыдовың дөрөдижилигинде лирикыза чекилме гөрнүшинде, К. Гурбаннепесовың поэзиясында «өз-өзүни йүзе чыкармак» үчин дәл-де, икинжи бир хызмат үчин гетирилийяр. Өзем ол бу шахырларды йыгы-йыгыдан уланылмаяр. Эмма М. Сейидовда шыгырсайын душ гелияр. Диймек, контраст планлылык авторсың «хусусы» эдеби тәрине өврүлиндир.

Мәммет Сейидовың поэзиясында контраст планлыгың гин герим алмагы, озалында, жанрың спецификайратынлыгы билен багланышыклы болса герек. Мәлиболшы ялы, лирики гошгулар, хасам М. Сейидовың шыгырлары гөврүм тайдан, дийсең, кичидир. Шахырың шыгырларының аглабасыны секизлемелер дүзийяр. Шыгырларың гөврүм тайдан чөклилиги контрастлыгың көп халатда чепер деталларда йүзе чыкмагың гетирипдир. Бу бир. Икинжиден, овнук гошгулар, рубагылар мыдама диен ялы, дуйгы-пикириң — пелсепәнигөчгүнлигиң биринжи плана гечмеги билен хасиетленйяр. Бу меселе болса хер авторда бирхили чөзүлийяр. М. Сейидов оны ахвалатың, пикириң гапма-гаршысуратландырылмагы аркалы амала ашырыпдыр.

М. Сейидовың лирики гахрыманың хасиетли сыпатларың бири гүйчли темпераментлиликдир. Шахырана психиканың шу өзболушлы айратынлыгыны йүзе чыкарыгы сериште болса деталларың гапма-гаршылыклысуратландырма тәри. Өнде гөрүп гечишимиз ялы, шахыр шыгрың илкинжи сетиринде бир предмет догруда пикир йоретсе, икинжи я-да үчүнжи сетирлерде шол предметин гаршысына чыкыш эдйән башга бир предмет сөхбете гошуляр. Шыгрың довамында ол предметлерин барлышыксыз гөрөши суратландырылып, яшайша укыплы задың дабараланмагы билен я-да ол ики гаршылыклы затлары умумылашдырыгы пикир ортаокланып шыгыр жемленйяр. Бу, умуман, ол тәре шахырың чемелешиш принципи. Онуң конкрет рөвүшлери

догтуда болса биз өнде гөрүп гечипдик. Бизин пикиримизче, контраст планлылык тәриниң шулар ялы йөргүнли ишлемиги хем шахырың шыгырларында өне сүрүлйән пикириң «чүрт-кесик», өзге бир гарайыш билен ылалашыксызлык, дуйгының йити, «полярылык» хасиетиниң гүйчли болмагына гетирипдир. Шу хасиетлер болса, өз гезегинде, авторың шахырана психикасының бир ахвалатыны аңладян факт болуп дуяр.

Диймек, хер бир кәмиллиге етен шахырың жанр хем шахырана психика билен сазлашыклы гомян «хусусы» эдеби тәрлери болян экени. Пикиримиз бир тараплы болмаз ялы, шейле фактлары хем дегширип гөрмегимиз герек.

К. Гурбаннепесов поэма язмаклыга өкте, онсон лирики гошгы дөрөтмек нәмәң алнынданмыш диен терзде эдилен гүррүңи (А. Гараев) терсине шахыр сөзлери, пикири «созяр» («вокализм») дийип, поэмалара йүзленйән икинжи бир сынчыларың гүррүңини динләйиң. С. Гүжүков билен А. Кулыевың шейле пикири бар: «Шахыр К. Гурбаннепесов айтжак пикирини хечжиклейяр, эсасы пикири айдынлашдырмаян, кәбир бабатда сувжуклык билен серхетлешйән ювунтык сөзлере ковалашар, бу болса поэзияның ширин лабзыны яңлытмажа якынлашдырар, овнук голчур пикирлер эсериң сырдамлылыгыны бозяр, онуң леззетини гачырар. Мысал хөкмүнде, иризмек хетдине етйән «эзиз» сөзүни алмакта етерликдир (курсивлер бизиңки)»¹. Макаладан гетирилен «пикирини хечжиклейяр», «яңлытмажа якынлашдырар», «иризмек хетдине етйән «эзиз сөзүни» ялы сөзлер догтуда бираз ойланып гөрелиң. Догруданам, бу анык бир мысалың я-да шахырың овнук гошгуларының чөгинде шейле болмагы гаты ахмалдыр. Эпики пландакы эсерлер догтуда гүррүң гиденинде велин, сынчыларың пикири билен ылалашасың геленок. Себәби дийсек, шахырана психикасы лиро-эпики энцитде айдың гөрүнйән шахырың сюжетли эсерлерини херекетлендирип дуран гүйч—сөзден сөз чыкармак, белли бир сөзе аграм берип, оны ныгтамак, пикири текрарламак, шол бир сөзүң икинжи-үчүнжи... маныларының дашындан өврүм этмек, бир сөз билен шейле бир аңлатманы ула-

¹ Сапар Гүжүков, Абды-Кулыев. Дүнйәде өзүңден гүйчли зат ёкка. «Эдебият ве сунгат» газети, 1964, 23 сентябрь.

4 К. Гельдыев.

нып болса, сөз ойнатмак я-да ныгтайжылыккы эдеби мүмкин. Чунки Ө. Абдыллаевин догры кесгитлейши тәрдири. Танкытчыларын биз тарапдан курсивленен сөз алы, редифин тебигатына ашакдакы ялы хәсиет махсус- лери болса шол эдеби тәриң танкыды бейннннн башт дыр: «Редиф ве рефрен бейн эдилйән эсасы пикири хас хич зат дәл. Ине, шонун үчинем макаланың авторлары ныгтап аңлатмага хем-де онун эмоционал хәсиетини ның бир аз төрпүлирәк сөзлери «Гумдан тапылан йүрек гүйчлендирмәге хызмат эдйәр»¹.

Шахырын айтжак болян пикирини, картинаны, образы эпитетлер аркалы төвереклейин бейн этмек, редиф үсти билен текрарламак «Таймаз баба» эсеринде эсе-боя гелип, шол эсерин чәгинде-де мөврүтини гута- ран тәр болмады. Ол соңкы йыллар эпика эсерлеринде өрүсини хасам гиңелтди, авторын «хусусы» эдеби тәри- не өврүлди. Поэмаларын кәсинден бир мысала йүзлене- лин:

Ыссы гөрнер гөзүне
Аграс голлы говача,
дүйә белли говача
Инче сүйүм йүпекли,
сары гүлли говача.
Гүли бадлы говача.

(«Ата ве огул»)

...Үч атаның ызында
Галанмышын үч огул.
Хер атадан бир огул —
Ыкбаллары кеч огул.
Кеч болса-да ыкбалы,
Барыптан гоч огул.

(«Ленин хакыкаты»)

Шу кысым мысаллары К. Гурбаннепесовын ислендик поэмасыннан ислендик мөчберде гетирмек мүмкин.

Белли бир сөзе аграм бермек аркалы эпизоды, хәсиети эмоционал тәсирли йүзе чыкармагын ене бир рөвшүни гөрүп гечелиң. Ёкаркы мысалларда ныгталян сөзлер сетирлерин соңунда, ягны редифли капьялылык хызматыны ерине етирсе, бу ерде текрарлания сөз сетирлерин ислендик еринде — башда-да, ортада-да, ахырында-да гелип билйәр. Ахырында гелен еринде кән бир рифмалылык хызматыны хем дуюп боланок. Мысаллар:

¹ Өде Абдыллаев. Эдебият теориясының эсаслары. Ашгабат, «Түркменистан» неширять, 1972, 208 сах.

Шахырын «Таймаз баба» поэмасында ныгтамак я-да текрарламак тәриниң бир гөрнүши болан шол бир зады дүрли эпитетли уланмак. илкиңжи бентлерден өзүни гөркезип уграяр:

Агшамара, чай вагтында,
Кейпиниң түйс жай вагтында,
Ылайта-да гиң далбара
Монжук дүйән ай вагтында
Июнь, июль, май вагтында.

«Вагтында» сөзүн бирнәче эпитетлер билен гетирил- меги пурсады ныгтаяр. Шулар ялы, шол бир задың төвереклейин бейннына поэманың тас хер сахыпасында диен ялы габат гелмек мүмкин. Ине, поэманың орта гүрпүнден бир мысал:

26 — Барс йылыды,
Елумызын дүрс йылыды —
Галын-галын ёгын байлаң
Телпегиниң терс йылыды.

«Реформа!», «Ер-сув!», «Денлик!»
Диен сеслең кән йылыды.
Гарып йылы асанлашып
Бай гүнүниң кын йылыды.

Шол бир пурсадың я-да ахвалатың эстетик мәнылы тарапыны ныгтап гөркезйән, озалы билен, эпитетлер- дир. Галыберсе-де, редифлерин (вагтында, йылыды) ишжеңлиги оңа ярдам эдипдир диен нетижә гелмек

Бу зейилли сыры ачмандыр хич ким,
Ачмарын сырымы, ачмарын менем.
Шол сырымы ачман өтмеклик үчин
Үч гезек сачакдан әтледим, эне.

Шол сырым китаба, гурхана гаршы,
Пыгамбере гаршы, худая гаршы.
Бейле сыры иле ачып өленден
Ичимде чүйредип өленим ягшы!

Башы билен сенки болсун шу эшек,
Мен өзүмә эшек тапарын, оглум
— «Ханы эшек?» — «Кервенбашам бир эшек,
Янындакы ёлдашы хем бир эшек,
Бу дүниеде нирә серетсең эшек...»

(«Аял багшы»)

Рөвүшлер эпизодын, пикириң хәсиетине лайыклык
дүрлүче уланып билнер. Шахырың белли бир сөз
аграм бермек тәри шол сөзүң дүрли маныларда гети
рилмегиниң хасабына хем өз өвүшгинлерини тәзеләп
дуряр. Ине, ёкаркы мысалың ики сетиринде «эшек»
сөзи хакыкы манысында уланылса, Кеминәниң жогап
сетирлеринде гөчме мана гечип гидйәр. Шейдилибем
хем-ә гахрыманың индивидуаллыгы жанланяр, хемем
дүнъевии пикир орта атыляр.

Әдеби тәриң «бойны алажалананы» билен шахыр-
чылыгың иши гутармаяр. Гайта артяр. Ол тәриң хер
рөвшүни жуда сересап хем сөзлемдәки манылары, ола-
рың окыжының аңында дөредип билжек пикирлерини
салдарламалыдыр — форманы мазмуна кыбап улан-
малыдыр. Шу ягдай сәхелче үнсден дүшүрилсе, әдеби
тәр эсерин хайрына чапмаяр. Шейле мысалы гөрүп
гечелиң. К. Гурбаннепесовың белли бир сөзе аграм бер-
мек билен уллакан утуш газаняңлыгына шек-шүбхе ёк.
Йөне тәриң форма оваданлыгына үнс берлип, хәсиетни
логикасына зепер етирилйән ерине хем душ гелмек
боляр. «Аял багшы» поэмадан шейле сетирлери
окаярыс:

Зехиниң өңүнде акмагам боюн!
Ене-де зарынлап башлады мукам.
Ене-де кикирдәп башлады бири
Я ол акмагың хем акмагымыкан?

Ене-де гөзлерин алартды Тахыр
Акмагың акмагам дызына чөкди.
Онянча акмагың акмагың яндан
Акмагың

акмагынын

акмагы чыкды.

Сетирлериң акгыңлылыгыны, овазлылыгыны, бир-бири-
ниң ичинден гечип гидишини — формал чеперчилигини
көсләр ялы дәл. Дашкы гөрнүши бираз гапдалда гал-
дырып, сөзүң дүйп манысы хакда ойланып гөрелиң.
Акмак диймек надан, махлугың өңүни долан болмалы.
Әсерде берлишине гөрә, он саны бай оглы — акмаklar
Тахыра саз чалдырып, «Тахыр жан, саз бол-да, Тахыр
жан саз бол» болшуп отыр. Онсоңам бөлүмиң ахыр-
рагында шол акмаklarың бири мыхманың гудратлы
сазы үчин оңа уясыны (онда-да хич киме рова гөрмән
йөрен уясыны) бермекчи боляр. Шуна середенинде
акмаклыкда айыпланян бай огуллары сөз гадырыны
билмез акмаklar болмалы дәл. Галыберсе-де, «акмак-
лар» хакыкы акмак болса, байлыгы голда саклап
билермиди? Бай өзүниң байлык чешмесини хилеси би-
лен, дөрән пурсатлардан бәхбит арап билйән аңы билен
өртүп гелди. Шейле болмадык болса, ничесар, бай бай
болуп гезерди. Диймек, бу нукдайназарданам «акмак»
сөзи өз ерине дүшмәндир. Галыберсе-де, акмак акмак-
дыр-да. Ол бир меселеде акмак болуп, бейлеки бир зат-
да акыллы болуп билмез ахыры. Хемме ерде акмаклы-
гыны йүзе чыкарар дурар. Әсерде велин еке ерде-де
«акмаklarың» акмаклығы йүзе чыканок.

Поэзияның эсасы эмоционал чешмелериниң, пикири
йүзе чыкармагың серишделериниң бири сөзлериң гөчме
маныда уданылмагы, ылмы термин билен айтсак,
метафоралардыр. Бу умуман поэзия догрудә гүррүн
әденинде шейле. Хусусан аланында, сөзлериң гөчме
манылылыгыны А. Хайыдовың поэзиясындан-да,
М. Сейидовың дөредижилигинден-де, башга-башга
авторлардан-да денешдирме — мысал аларлык тапмак
боляр.

А. Хайыдов:

Жеренлер хакында поэма яздым,
Кабинетде ишсизлерден гизленип.
Башлапдым әсери, әй Жерен атлы,
Әй, гөрмегей гөзел саңа йүзленип...

М. Сейидов:-

Нарпыз дийип сен мана ат берйәрсин,
Кемситмекчи болуп гаярсың дерде.
Йәне сен нарпызы ничик гөрйәрсин,
Олам битәенок чөм гелен ерде.

Бизин пикиримизче, сөзи гөчмө манасы билен ула-
мак К. Гурбаннеспесовын ныгтайжылык әдеби тәрини
ин ишжөң хөм эмоция бай гөрнүшлеринин бириди.
Шейле сөзлерин йүзе чыкаран эмоциясы өзболуш
хәсиете эе. Мысал үчин, М. Сейидовын сөзи илки ха-
кы манасында, соң гөчмө маныда я-да терсине ил-
гөчмө манасыны алып, соң асыл манасы алнан
(ёкаркы мысалдакы ялы), пикири орта окламак, яг-
пелсепе хөдүрлемеклиге хызмат эдйәр. К. Гурбанне-
совын сөз «енгилемесинде-де», белли дережеде, шей-
хәсиети гөрмөк боляр. Йөне шахырын сөз «ойнатма-
ларында» пикири орта окламакдан дашгары, хөрекет-
жанлылыгы, картиналылык, ин эсасы хөм — инч
юмор, сатира йүзүне уруп дуряр. Авторын «Аял багшы»
поэмасындан алнан мысалдакы «әшек» сөзлерин
ятлалын.

К. Гурбаннеспесовын ныгтайжылык тәринин ене би-
уланыш рөвши — гахрыманларын сөзүнден маны огу-
лап, оны өз сөзүнде тутмак, башгачалап айтсак, өз сөз
билен өзүни даңып гоймак хәсиетинде-де инчө юморы
овазы эшидилип дур. Шейле мысала йүзленелин:

—Онуң ялы багшыдан
хөлей болмаз хан огул.
Гөрек болса, айдымчы
өймүзде-де кән огул.

Жерен жанам бир багшы
Ынха сенем бир багшы.
Послан болса гулагың
ынха менем бир багшы

Кәте-кәте эженем
Хинленмеси бар, огул.
Диялжегин саз болса
бир ягдайы бор, огул! —

Дийип, какам йылгырып,
өз-өзүнден хош болды.
Эмма тапан делили
нышанадан даш болды.

—Айдып дуран гепинде
маны алмак кын, кака.
Менем саңа, дүшүнсөң,
шоңы дийән, жан кака.

Саз-сөхбетин көпелсе,
Онсоң нәме гамын бар?
Дөрт багшымыз бәш болса,
башга нәме кемин бар.

(«Ата ве огул»)

Шулар ялы инчө юмор шахырын хер эсеринде габат
гелйәр. Аслында, К. Гурбаннеспесовын инчө юморы
ныгтайжылык тәрин айрылмаз бөлегимикән дийип
пикир эдйәрс. Ол нәхили рөвүшлерде уланса-да,
юморын яңы гулагыңа гелип дуран ялы. Шонуң үчинем
авторын лирики гахрыманы дүнъевин пикири, халк
дурмушына белетлиги билен бирликде угуртапжы
юморист болубам гөз өңүнде жанланяр.

Гөзгалан проблема аз дахыллы болса-да, бир
хәсиетли айратынлыгы чыкгыт хөкмүнде беллемек
ислейәрс. Юмор, киная К. Гурбаннеспесовын поэзия-
сынын атрибуты дийип пикир эдйән адам мүн керем
мамладыр. Ол пикири онлап гошгы тассыклап билер,
йөне гүррүчимиз маглуматлы болар ялы шахырын соң-
кы йыгындысындан бирки гошгынын адыны туталын:
«Бир мейлисде», «Узының акылы гич гелермиш»,
«ГСМ—I», «Мениң гелним» ве башгалар. Юмор шахы-
рын дөрөдиджилегинде динө бир юморын, ягны «чөпсүз»
гүлкүнин гөвни үчин болман, ондан хас чунрак матла-
бың — дуйгулы пикирин гуллугында йөрийәр. Бу умуман
шейла. Йөне гөвүн ачмак үчин дегиилиән пурсатлары
хөм дүйпгөтер инкәр эдемзөк:

Шахырлар асуда гарашып дурлар
(Буларам асуда болжак экенлер).

Шахырын «инцели» гөплеринин ене-де бир хызматы
бар. Хер бир ёкнасыз хәсиет, оңайсыз ягдай дөрәен
бадына гүлки билен сайгыланып билинсе, ховплы бол-
маз, эндиге геченсон, оны янса алмак мүмкин дәл, ол
гүйже гирйәр, ховпа өврүлйәр. К. Гурбаннеспесовын
поэзиясында танкыды нукдайназарын гүйчлүлиги шо-
нуң үчин болса гөрек. Шахырын танкыдынын бир
өзболушлылыгы бар. Ол танкыды дуйгы оюн билен
чынын арасында ышраз ялы болуп дүшйәр. Ышразын

йитилиги умуман белли велин, өз гөзүңе дүшенде хас
йити, улы маныда, ягны механики усулда — тежрибеле-
ринң нетижесинде дәл-де, аңың билең, дуйгың билең
дуйарсын. Биз оны субут этмек үчин гошгулары дерне-
меги ниет этмейәрис. Шыгырлар билең таныш адам
оны талап хем этмез, ол субутнама талап этмейән
айдың факт. Хер хал, гепимиз «ширели» болар ялы бир
бенди окалың:

Ай, гараз, хемме зат диленип чыкды
Гөк «Волгадан» башлап гыңажа ченли.
Йөне вели акыл дилән болмады...
Ондан көсенч чекйән
ёк бора ченли.

Инче ёмак белли-белли гошгулар билең чөклененек.
Ол аграмлы меселә багышланан шыгырдыр поэма-
ларың сынасында гөрүнйәр, сени ойландырйәр, йыл-
гырдыр, непесиңи дурлап, аңырлыгына гечип гидйәр.
Шунуң өзем, лирики гахрыманың хәсиетиндәки өз-
болушлылыкдыр, өзүни окыжа алдыран хош гылыкдыр.
К. Гурбаннепесовың «хусусы» тәри болан ныгтай-
жылык тәри, бизиң пикиримизче, дурмуш хақыкатың
эпики беянында хас ярамлыдыр. Бейле дийилдиги ол
эдеби тәр авторың шахырана психикасының эпика эн-
цидиниң кемала гетирен формасы дийилдиги. Хернәче
гөң болуп эшидилсе-де, ныгтайжылыклы тәр ваканы,
картинаны, эпизоды жанландырмакдан дуйгыны йити-
лешдирмәге, пикири «енчгилемәге» геченде, өзүниң
өнки кувватыны гачыряр, С. Гүжүков хем А. Кулыевин
дили билең айтсак, «сувжуклык билең серхетлешйән
ювунтык сөзләр» болуп чыкяр. Шол тәриң вакалар
беян эдилйәркә битирйән хызматының эгиртлиги догру-
да йөрите дүшүндирилиш герек хем дәлмикән диййәрис.
Тәриң рөвүшлери хакда пикир йөредилеңде алнан
мысаллар ол догруда азда-кәнде маглумат берйән бол-
са герек. Йөне тәриң пикире, дуйга яравсыз болуп
чыканлыгыны велиң субут этмелидири.

Нәме үчин шахырың «Алада» атлы поэмасы бейлеки
эпики эсерлери билең деңешдирилеңде, өз галмалы
басганчагына галып билмәндир? Озалы билең, ады
агзалан поэмада драматик вакалар, пажыгалы эпизод-
лар беян эдилмейәр. Дурмуш, сыясы вакалар догруда
пикир өвүрйән лирики гахрыман гүнделик, адаты дур-

муш вакаларының келебини чөшлейәр. Шейлеликде,
пикир-дуйгы биринжи плана сүйшүп, сюжет шүвлүмли-
лиги ызкы орунлара гечйәр. Пикир-дуйгы болса шахы-
рың ныгтайжылык тәринде вакалар ялы эстетик-
эмоционал тәсирли болуп чыкмаяр. Шейле болансоң,
ол эдеби тәр, белли бир дережеде, гурак сөз ойнатма-
лары, янлытмач шекилли болуп гөрүнйәр. Ине бир
мысал:

Ене-де үстүме чозяр алада,
Онда-да озалкы алада гөрә
Улурак алада чозяр бу гезек.
Алада сөзи-де бәррәкден гайдяр,
Ховсала дийилсе ягшырак болжак.
Ховсала диймегем бәррәкден гайдяр,
Башгарақ сөз герек. Адамлаң йүзи
Алададан долы, газалдан долы,
Ховсаладан долы, буйсанчдан долы.
Буларың хеммеси бир ере үйшүп,
Чайяр назарлара улы бир мазмун.
Хеммесин бир сөзе бирлешдирмек кын.
Шонуң үчин оңа еке сөз билең
Алада дийилсе ягшырак болар.
Чүнки аладаның асыл манысы,
Кәбир адамларың дүшүнши ялы
Дине бокурдагың аладасы дәл.
Дине өз шәхерниң аладасы дәл,
Дүйең аладасы. Шейле алада
Келләнде ёк болса бейле келләни
Деллекхана элтип бежердип йөрмек,
Я-да одеколон сепдирип йөрмек,
Я-да дарап йөрмек герекмикә бир.

Шунча сетирде «алада» сөзүне аграм берлип, пикир
орта атылмакчы болуңяр. Йөне нәме үчиндир отуза
якын сетири окап боланыңдан соң, шол пикири шахыр
бирки бендиң чөгинде-де берип билерди диесиң гелип
дур. Себәби диениңде, ол сөз өврүмлери айдылжак
болуңян пикириң аграмыны артдырмадан гечен, оны
чар тарапа даргадып гойберйәр. Диймели, шахырың бу
«хусусы» тәри эпика планда — сюжетли эсерлерде,
вакаларың биринжи плана гечен еринде өз хөкмүрован-
лыгыны йөредип билйәр. Бизиң бу гелен нетижәмизе
«Кырк» атлы поэманың кәбир эпизодлары (мысал үчин,
анонимчи, танкытчы догрудакы пикир йөретмелер),
овнуқ гошгуларың аграмлы бөлеги хем гүвә гечсин
герек.

«Кырк» атлы йыгында гиризилен гошгуларың агла-

басы гөврүм тайдан чаклаң, идея-чеперчилик жәхенем олар шахырың галам кәмиллигини аңлады дуряр. Хас хем «Атамың көп гайталан сөзлери» циклы гиризилен гошгулар өвгә мынасып. Йөне нәме үчинди шахырың лирики гошгуларыны эпика пландагы эсерлери билен дегширип гөрениңде, нәмедир бир затлары етмейәндигини, гөвүн диениң болуп бармаяндыгы дуйлуп дур. Бизиң пикиримизче, авторың шыгырларының эгинден баян зат — ныгтайжылык тәр. Ол хак-нәхак, гошгудан гөврүми талап эдйәр. Лирики гошгуларың болса халаан зады сетир ғысыклыгы. Эдеби тәрбиен жанрың арасындагы гаршылык, ислесең-ислемесең, я гозгалан улы пикириң голчур чыкмагына, я-дәйити дуйгының күтекленмегине гетирйәр. Мысал хәк-мүнде, «Чынара» гошгыны алып болар. Догрусы шыгыр гөврүм тайдан улы дәл. Ол бәш бентден ыбарат. Эмма оны улы эдип гөркезийән зат — «бейик», «буйсан» сөзлериң сетирсайы диен ялы гетирилмегидир. Шейлеликде, чынар бейигем болса адамча ёкдур диен пикировнаяр гидйәр.

К. Гурбаннепесов тәр билен лириканың арасындагы нәсазлыгы дуян болмага чемели. Ол бу гаршылыгы сетирлери тыгшытлап ортадан айырмалык болупдыр. Шейле эдилеңде, пикир өз бүтевиллигини саклаяр, эмма эмоционал гүйжи эгсик боляр. Мысаллар:

Достуң бүргүт болса—даглара элтер,
Достуң билбил болса—баглара элтер.
Достуң элгуш болса—бир оба элтер
Достуң байгуш болса—хараба элтер.

Ер шарының йүзден тогсан эссеси
Өзләшмедик мейдан билен океан.
Хениз адамларын келлесинде-де
Шонча өзләшмедик ер бардыр өйдүп,
Башым яйкаян.

Ине бу гошгулар гөврүми тайдан, дийсен, ыкжам. Өнә сүрйән пикирини хем ырбаслар ялы дәл. Эмма онун дуйгы эмоциясы гөвүн диен байлыгы газанып билмәндир. Шонун үчинем С. Мырадовың ашақдагы сөзлериңе «хә» бересин гелип дур: «К. Гурбаннепесовың бу гошгусындагы (С. Мырадов ёкаркы гошгуларың икинжиси догрудә гүррүң эдйәр — Г. Г.) пикир оригинал. Эмма пикир оригиналам болса, биз оны хер гүн күйсәп дурам-зок... Нәме үчин?! Себәби шахыр бу ерде диңе яланач

пикири биринжи плана гечирипдир. Оңа шахыр йүреги-нин демини салмандыр.

К. Гурбаннепесовың соңкы йыллардакы дөредижилигинде акылы, пикири биринжи плана гечирйән гошгулар көпелди. Шу ягдай хем ондакы шахырана гөчгүнлиги, шахырана дуйгулары бираз өчүгсилендирйәр¹. Шахырана гөчгүнлилигин, шахырана дуйгының өчүгси болмагына нәме элтипдир? Бизиң пикиримизче, акылың-пикириң биринжи плана гечип, дуйгының солгун чыкмагы шахырың шахсы ислеге болман, эдеби тәр билен лириканың сүннүне махсус айлартылыкларының арасындагы йүзе чыкан гаршылыгың өнүмидир. Ёкарда гөрнүши ялы, шол гаршылык болса нәхили форма (сетир азлыгы) билен өртүлсе-де, өнде-сонда өзүни йүзе чыкарман дуруп билмейәр. Шейле болансон, танкытчы А. Мырадовың «Эгер «Ер шарының йүзден тогсан эссеси...» атлы шыгырдакы мазмун, танкытчының беллейши ялы, «бир гезек окасак адымызда гаян» болса, шахыр үчин мундан улы багт ёкдур»² диен журналистик хыжувлы сөзлери С. Мырадовың диңе пикирини беян эдиш усулына дегишли болуп галяр.

Диймек, К. Гурбаннепесовың шахырана психикасының гурлушының бир формасыны аңладян ныгтайжылыккы «хусусы» тәри эпика эсерлериң өнүми болуп, шахырана психиканың лиро-эпика эңнидини аңладып дурян экени. Диймек, шахыр К. Гурбаннепесовың шахырчылык шөхраты эпиклигиндедир, шахыр түркмен совет эдебиятына нәхили тәзелик гошуп билен болса онун аграмлы бөлеги эпика пландагы эсерлериниң өнүмидир. Чүнки шахырың шахырана психикасы илки вакалар, индивидуал образ, онсон дуйгы, пикир — принципи билен хәсиетленйәр.

2. «ОРТАЛЫК» ЭДЕБИ ТӘР ВЕ ШАХЫРАНА ПСИХИКА

Кәбир эдеби тәрлер биркүч авторың дөредижилигинде дең дережеде диен ялы хем гелип билер. Шейле эдеби тәрлериң йөрите терминлери болмансон, биз

¹ Сайлав Мырадов. Дурмушың поэзиясы, поэзияның дурмушы. «Эдебият ве сунгат» газети, 1970, 16 сентябрь.

² Абдылла Мырадов. «Укусыз гижелер» ве сәхердәки ойланмалар. «Эдебият ве сунгат» газети, 1970, 25-нжи октябрь.

олары «орталык» диен дүшүнже билен аңлатмагы макул билдик. «Орталык» эдеби тэр шахырана психиканың өзболушлы акабасына лайыктыкта өзболушлы сыпатлары кабул эдйэр. Аслында, озалам янзыдып гечишимиз ялы, илки билен, дурмуш хахыкатының элегинден гечирйән психиканың ахвалатындан, галыберсе-де, жанрың өзүне махсус айратынлыгының зерурьетинден хасыл боляр. Шонун үчинем, «орталык» тэрлер хем шахырана психиканың дүзүми болуп дуряр. Шахырларымызың поэзиясында ишжең херекет эдйөн эдеби тэрлерин бири шертлиликдир.

Шертлилигин (символ, аллегория) поэзиямыздакы ишжеңлигини В. Огнёвың «Шертлиликсиз реализм реализм дәл-де, дурмушң садалач копиясыдыр»¹ диен сөзлери билен дүшүндирмек болар. Галыберсе-де, гепиң гердишинде айтсак, дурмуш хадысасының шертли беяны, умуман, Гүндогар поэзиясыны алапатландырян эсасы сыпатларын бири болсун герек.

Шертлилик классык шахырларымызың хем, хазирки заман түркмен шахырларының хем әхлисиниң дөреджилигине махсус. Йөне ол шахырларын хеммесиниң поэзиясында ден дережеде херекет этмейэр. Ол бир авторда ишжең болса, башга биринде дар айтымы эелейэр. Шертлилиги хазирки заман түркмен шахырларының арасында иң көп ишлейән М. Сейидов билен К. Гурбаннепесовдыр. Бу авторлар, озал беллейшимиз ялы, шертлилиги шахырана психиканың өзболушлылығына лайыктыкта дүрли усулларда, дүрли максат билен уланяр. Шейлеликте, оларын дөреджилегинде шахырана психиканың хәсиети йүзе чыкяр.

Дурмуш вакаларының шертли формасы М. Сейидовын рубагыларында хас айдыңлык газаняр, ол ики ёл билен херекете башлады. Биринжиси — шертли образын ады тутулып, хәсиетиниң ачылмагы аркалы маны чыкарылар:

Ах, жуван гыз, онуң ышкын оядан,
Сен дәлмидиң багрын гана боядан.
Билйәрмиң хей, азашан даг гочлары,
Ел тапмаса өзүн оклар гаядан.

¹ Владимир Огнёв. Книга про стихи. М., «Советский писатель», 1963, стр. 68.

Шертлилигин идея, пикире дахылы болмаса, онда онуң хич бир жәхетден әхмieti ёкдур. Йөне пикирин хем йүзе чыкарылышы хил-хил боляр. Екаркы мысалдан гөрнүши ялы, М. Сейидов аллегорик образын хәсиетли айратынлыгы билен өне сүрийән пикириниң арасында бир умумылыгы гөрмеги башарыпдыр. «Даг гочы ёл тапмаса, өзүни гаядан оклаяр. Жуван гыз, сенем сөйгүлинден ахмал болма. Олам даг гочы ялыдыр». Бу мазмун рубагыда текрарланып дуранок. Ол окыжының аңында логики пейда боляр. Шуны гурна-янам даг гочы билен ашык йигидиң арасындакы хәсет умумылыгыдыр. Умуман, шахыр көп халатда предмет-лериң, хайванларын, гайры затларын дүйп мазмуныны ачян эсасы сыпатларыны пикире эсас эдип аляр, олары бири-бирине чатмагы башаряр.

Шертлилигин икинжи херекет эдиш ёлы рубагының тутушлығына өз ичине аляр. Шейле рубагыларда шерт-лилиги дөредйән предметин өзем өртүлги берилйэр. Мысаллар:

Сөвер достум чыкармагын ядындан,
Бир бахана гөзләр хер бир әдимден,
Ынанма жадыгөй ики кемпире,
Айыржакдыр абрайлы адындан.

Я-да:

Билгин, достум, сөзүң сөзден пархыны,
Не харытдыр, хич ким тапмаз нырхыны.
Ики мыхман гелип, гезек-гезегне
Итекләп дур өмрүмизниң чархыны.

Биринжи рубагыда «ики жадыгөй кемпир», бизиң чакымыздан, небис ве гыбат болмалы. «Ики кемпире» махсус хәсиет хер әдимде адамлары биабрайлыга итермек. Икинжи рубагы вагт, ягны гиже ве гүндиз хагда сөбет ачяр. Оларынам эсасы сыпатлары ныгталяр: «өмрүн чархыны» итекләп дурмак.

М. Сейидовын бу топар рубагыларындакы шертли-лик диңе бир пикири йүзе чыкармак везипеси билен чәкленмейэр. Ол окыжылары өзбашдак ойланмага-да межбур эдйэр. Екаркы мысаллардакы ялы, иш салышян предметин, хадысасының, вакасының өртүлги берил-меги, белли дережеде маталлары ятлатман дуранок. Эмма шахырын бу топар рубагылары маталлардан

башга хәсиети билен тапавутланяр. Маталларда объект билненсон меселе чөзүлйәр. М. Сейидовың ол топар рубагыларында болса объект йүзе чыккандан сонра пикириң «реакциясы» башлаяр.

Шу усул барада бир беллигимиз бар. Шахырың матал шекилли рубагысының бирентегинде пикир жуда өртүлги. Кәсиниң хатда нәме хакда гүррүң эдйән-дигинем билип боланок. Шейле болансон, ол ойланмаларданам акры, башга бир зада гечип гидйәр:

Не шерап, бир ичен өмүр хумардыр,
Не гүлдүр, ненеңси тикени бардыр.
Не перидир, гүлүп бакар йүзүңе
Она гөзи дүшен хасса бимардыр.

Ери, шу рубагы нәме хакда гүррүң эдйәндир өйдйәрсиниз? Догрусы, өзүмиз-ә пылан зат барада дийип айдып билжек дәл. Меселе диңе шу рубагыда болса, онуң иши хайыр. Шулар ялы башга-да бар. Шертли-лигинем чәги ягшы.

Шертлилик авторың эпика эсерлеринде, дийсең, йөргүлли. Ол не рубагыларда, не роваятларда, не-де лирика гошгуларда шейле гинишлиги эеледи. Мунуң себәби нәмекән? Поэма лирика планда болсун, эпика планда болсун, тапавуды ёк, лирика гошга гаранында, дурмуш вакасыны төвереклейин, бүтевилегине шөхле-лендирмеги шахырдан талап эдйәр. Бу талап хер автор-да бирхили чөзүлйәр. М. Сейидов оны шертлилик арка-лы амала ашыяр. Шертлилик шахыр үчин вакалары умумылашдырмагың тәри болуп хызмат эдйәр.

Шертлилигиң шол «тержиме халы» барада маглу-мат берйән «Коммунист» поэмасына назар айлалың. М. Сейидовың «Коммунист» эсери илкинжи сетирлерин-ден Орак, Чекич — зәхмет диен дүшүнжәни ынсан шекилинде жанландыяр:

Коммунист, Коммунист
Бейик перзенди
Орак, Чекич атлы ики атаның.

Икинжи секизлемедә болса, «эне» сөзи адалат, хақыкат манысында гелйәр. Үчүнжи бөлүмдә шейле сетирлер бар:

Окы болмак үчин бейик «Авроран»
Әпет домна печлеринде эрәпдиң.

Ине, шу ерде «Коммунист» сөзүң аңырсында революция диен дүшүнжә ятыр.

Дөрдүнжи бөлүмдә Коммунист Гражданлык уршу-ның гахрыманы. Ол шу мердиван билен ёкары галып, эсерин ахырында гиң маныдакы «умманлаң гөвсүнде йитен адалары улы ёла, материге бирикдирйән», «Гөр, нәче гәмилери силкинип сувуң йүзүңе чыкаран» Ком-мунист болуп гөз өңүңдә жанланяр.

Шахырың «Коммунист» поэмасы өзүниң башлан-гыжыны тарыхың узак дөвүрлеринден алып гайдып, шу гүнлерки дүниә вакаларына гелип етйәр. Шу ара-лыкда болса революция йыллары, Гражданлык уршы, Бейик Ватанчылык уршы ялы тарыхы сенелер өз беяны-ны тапяр. Шертлиликсиз бу везипәни ерине етирмеги гөз өңүңе гетирмек мүмкин дәл. Ол хасапсыз мөчбери талап эдйәр. Автор «Коммунист» диен эсеринде болса бары-ёгы ики йүз сетиринг төверегинде оңа амал эдиң биллидир. Оңа хемаят эден зат — шертлилик.

Шахырың дөредижилигинде шертлилик умумылаш-дырманың серишдеси хөкмүңдә өзбашына акым болуп гидйәр. Шертлилик, элбетдә, бу везипеси билең бирлик-дә бир топар хызматы битирип берйәр. Ине, «Бахар ойланмалары» поэмасындакы гожаның образы сөзүң хақыкы манысында тарых. Ол образ паракхатчылыгың тарапдары, адалатлы, ынсанпервер хәсиетлери өзүңдә жемлейәнлиги үчинем «Бу ажайып бахармызың гөрки» болуп дуряр. Шу символизм поэмадакы «бахар» сөзүни-дә телим ренке бояп гечйәр. «Ашгабадың мыхмансөөр бахары» пасыл дүшүнжесинден шертли мана гечип гид-йәр:

Бахармызы аждарханың агзындан
Хениз халас эдәйәнчә аталар.

Учуп гелен сүри-сүри гаргалар
Бахар билен барлышыксыз душманды —

диен сетирлере барып етенимиздә болса, «бахар» диен дүшүнжәниң аңырсында социалистик жемгыетиң өсүши, адалат, гөзеллик... ялы сөзлери окаярыс.

Шахырың «Дурун мукамы» поэмасында-да шертли-лигиң шол хили әдимлери хәли-шинди габат гелйәр. Аслында, поэманың илхалар болуп чыкмагына гетирен эсасы ягдайларың бирем шертлилигиң ишжәңлиги бол-

са-да болайр. Эсерин икинжи бөлүмүндө гадымы гал
билен тебигаттын сөхбети гетирилийэр. Гала — гечмиш
хем оба адамларынын символы. Тебигат — айралы
ажал диен дүшүнжелери ядына саяр. Гала обра
дине бир мерхум мукамчынын жылк йылларыны йы
жам суратландырмак билен чөклөмөн, Шамырат Гу
баннепесовың өз илдешлериниң арасындакы уллак
хорматынын жанлы формада, ынандырыжы йүзе чы
магына ёңсуз гошант гошупдыр. Мунун шейледигини:

«Екмудыр ол инди...
Екмудыр?!» дийип,
Ах чекип, ырранды гадымы гала.

ялы бирнэче сетирлер тассыклайр.

Шахыр Маммет Сейидовың дөредижилик псих
логиясыны алааматландырян шертлилик тэриниң мө
рүни «Чөл роваяты», «Оба эртеки си», «Бизин шыгры
мыз», «Чай башынын гүррүни» ве бейлеки поэмаларын
да-да тапмак мүмкиндр.

Диймек, М. Сейидовың дөредижилик психикасынын
бир гурлуш формасыны анладян шертлилик тэри вака
лары образлы умумылашдырмагың серишдеси болу
хызмат эдйэр экен. Өзем шол умумылашдырма дин
айры-айры эпизодик вакаларың, логики кебширленйэр
херекетлерин чэгинде болман; сюжети гурнаян ба
гаршылык линиясына, эсерин тутуш вакасына махсус
дыр. Галыберсе-де, шертлилик образың айрылмас бөле
ги болуп, онуң индивидуал хасиетлерини сонкы орн
гечирийэр, дерегине пикири-дуйгыны ныгтаяр, оқыжы
ның үнсүни акыл-пайхаса гөнүкдирйэр. Шертлилик
шу хасиетине такык дүшүнишмек үчин шейле бир
ягдайы ятталың. М. Сейидовың «Дурун мукамы»
эсериндэки Ш. Гурбаннепесовың ве «Бахар ойланма
лары» поэмадакы шыбыккы гожаңың образларына
пикир берсек, хич биринде индивидуал сыпатлары
гөрүп боланок. Онуң дерегине оларын хер бир хереке
тинден, ойланмасындан тутуш адамзат ыкбалы биле
багланышыккы салдамлы пикир йөретмелере, акыл-
пайхаса габат гелип болайр. Шейлеликте, М. Сейидовың
гахрыманлары дийленде, индивидуаллык гөз өңүн
гелмән, пикир-дуйгудан йүки етен, акылы, умуман
ынсан кешби жанланяр.

Шахырана психиканың дүзүми болуп дурян эдеби
тэр. гой ол «хусусы» я «орталык» болсун — пархы ёк,
өзүниң уланыш принципи ёюлса, авторың абрайына
шөрик боланок. Бу М. Сейидовың шертлилик тэринде-де
дегишлидир.

Нэме үчин авторың «Чөл роваяты», «Оба эртекиси»,
«Халычы гыз Айбөлек» поэмалары «Дурун мукамы»,
«Бахар ойланмалары», «Коммунист» ялы ил ичинде ул
лакан мешхурлык газанып билмедир? Егса болманда,
«Оба эртекиси», «Чөл роваяты», «Халычы гыз Айбөлек»
эсерлери өзүниң тематика актуаллыгы тайданам, пики
ре-дуйга байлыгы жэхетденем бейлекилерден кем
отуранок. Хатда гошмача меселелери орта оклайшына,
олардан гелип чыкян манынын аграмына, эсасы пикир
билең багланышыгына-да ат дакар ялы дәл. Ери, онда
онуң нэхили себэплери бар? Бизин пикиримизче, эсасы
себэплериниң бири шертлилик тэрини ишледиш гери
мине — принципине сырыгар. «Дурун мукамы», «Бахар
ойланмалары», «Коммунист» атлы поэмалары херекет
лендирен гүйч — шертлилик. Икинжи топар поэмалар
да шертлилик эпизодик вакаларың, айры-айры пикир
лериң жемлемесинден аңры өрүсини гинелдин билмән
дыр. Бу болса шертлилигиниң уланыш принципине чапраз
дүшйэр. Сюжетиң бүтин доамында шертлилигиниң улаң
магы — ине, бу шол тэриң М. Сейидовың дөредижи
лигиндэки хусусы принципи. Икинжи топар поэмаларда
шахыр тэриң принциплеринден йүз өврүп, сюжети
эндиган, гөчме манысыз беян этмеклиги ниет эдинип
дыр. Сюжети эндиган яймак хич хачан М. Сейидова
баш берен ягдай болманды (Шахырың «Агроном»
поэмасыны хем Т. Калякинаның макаласыны¹ яда сала
лын). Шол себэбинден хем, ол эсерлер жуда гөврүмли,
авторың дөредижилик укубындан пес, пикир байлы
гына гарамаздан, солгун чыкыпдыр.

Аслында бизин бу «бухгалтериямыз» нэмэ гереке?
Онуң принципи нэмеден ыбарат? Биринжи совала
жогап — утушлы хем утдурян тараптар барадакы
пикиримиз шахырың индики дөредижилигине азда-көң
де көмөк эдер диен умыттан угур алды. Принципимиз
барада болса шуны айтмалыдырыс. Биз авторың
поэзиясыны өз-өзлүгинде дегширдик, ол ким-де болса

¹ Серет: «Совет эдебияты» журн., 1957, № 3.

башга бир авторын дөредижилигини өзүне мизан эдинок. Шу чакден чыкылан халатында ёкаркы гүррүң мизин манасы ёкдур.

Диймек, М. Сейидовың шахырана психикасыны дүзүми — шертлилик эдеби тәри вакалары тутуштыгына өз ичине алып, пикири-дуйгыны эмоционал тәсирли йүзе чыкармагың серишдеси болуп дурян экени. Бу болса шахырана психиканың лирики энчидини — дурмуш хакыкатыны шөхлелендирмекдәки илкинжи нобатда пикир, пелсепе, онсоң дуйгы, ваканың шүвлүмлийлиги принципи тассыкляян икинжи субутнамадыр.

К. Гурбаннепесовың шахырана психикасы лириэпики ахвалат — озалы билен, вака, индивидуал образ, онсоң дуйгы, пикир принципи билен хәсиетленйәрдийип белләпдик. Бу болса М. Сейидовың шахыран психикасындан совалыгыны аңладяр. Ине, муны «орталык» эдеби тәриң уланылышы хем тассыклялар.

«Пәледен гайдып геленден сон, Таймазың кемпи билен гөрешиниң йтилешмеги хакыкатың символика сураатландырмасыдыр. Мунуң өзи К. Гурбаннепесовың дөредижилиги үчин махсус ве өзболушлы тәрдирийсек ялңышмасак герек»¹ дийип, язан Каюм Жумаевылымы эсаслы пикир йөрөдйәр. Умуман, шертлилик дине М. Сейидов, К. Гурбаннепесов дәл, озалам беллешимизялы, түркмен шахырларың әхлисиниң поэзиясына аздакәнде хәсиетли. Бу ерде меселе чеперчилик серишдесиниң әхлумумылыгында болман, онуң йүзе чыкарылыш өзболушлылыгындадыр.

К. Гурбаннепесовың поэзиясында шертлилик, көпленч, эпизодик вакаларың жанлы, картиналайын сураатландырылмагына, образын индивидуал хем типик сыпатларының, шейле хем алып барянгөрешиниң, идеясының эстетик-эмоционал тәсирли йүзе чыкмагына хызмат эдйәр. Шахырың «Таймазбаба» атлы поэмасындакы дурмуш хакыкатыны шертли сураатландырмак тәри эсериң бойдан-башыны өз ичине алмаяр. Ол Мәтәчмама билен Таймазың гөреши, Мәтәчлигиң трактора сүйредилиши ве ш. м. айры-айры дурмуш хадысаларыны символика беян эдйән эпизодларында херекетлер жанлы шекилде йүзе

чыкмак билен бирликде баш гахрыманың өне сүйрән идеясыны, гөреш максадыны образларда аңладяр. Бир мысал:

—Таймаз дайы, «СТЗ»-әне
Тиркәп барян задың нәме?
—Фамилиясы Таймазова,
Өз ады хем Мәтәчмама!
—Оны нирә сүйрәп барян?
—Жайламага! Жайламага!
—Бизем гитжек, Таймаз ага!
—Бизем гитжек жайлашамага!...
СТЗ-әме овлак ялы
Бөкүп мүнди онлап чага.
Гөк карталаң гапдалындан
Яшыл депә чыкып барян,
Сейлканың дерегине
«Адаглымы» дакып барян...

Бу картинаның жанлылыгы догруда гүррүң эдип отурмагың гереги ёк. Йөне шол шертли образың баш идея билен гатнашыгы барада бирки агыз айдып гечмели. Нәме үчин мәтәчлик эшеге, дүйә сүйредилмедикә? Шейтмегем боларды ахыры. Шахыр мәтәчлиги трактора сүйредип, бизиң пикиримизче, уллакан утуш газаныпдыр. Мәлим болшы ялы, Мәтәчмама түркмен халкының революциядан өнки дурмушының символика образы. СТЗ болса социалистик гурлушың йүзе чыкаран илкинжи техники прогреслериниң бири болуп, халкың гүн-гүзеранының абаданлашып башланлыгыны аңладяр. Таймаз ялы ёксуллар болса бүтин өмрүни «СТЗ-лерин», «гөк карталарын» хасыл болмагына багыш этдилер. Ине, шонун үчинем, мәтәчлигиң трактора сүйредилмеги, дийсен, улы маныны өзүнде сакляар: ол Таймаз дагының гөрешиниң өңүнде көне дүййәнин дыза чөкенлигини, гарыплыгы гөреш, социалистик гурлуш аркалы еңендигини эстетик-эмоционал тәсирли образ аркалы аңладяр. Пикир эдип отурсак, чагаларың Мәтәчмаманың гөлгчилигине гитмегиниң хем өзүне етеси «йүки» бар: «СТЗ-ә овлак ялы бөкүп мүнән чагалар» — индики неслиң символы. Олар мәтәчликден дынылмагының шаяды болярлар. Индики неслиң дулунда мәтәчлик гөрүнмез диен маны шол херекетлерде өртүлги берилйәр.

Шертлилигиң шу хәсиети К. Гурбаннепесовың дөредижилинде төтәнлик я-да болжак болуп болаян,

¹ Каюм Жумаев. Түркмен совет поэзиясында дәп ве тәзечилик Ашгабат, «Ылым» нешираты, 1967, 130—131 сах.

гараз бир жүпүне душен зат дәл. Ол аң-дүшүнжелили
билен уланыйлар усул болуп, шахырың тутуш поэзия
сына мувапыкдыр, шахырана психиканың өзболушлу
принципидир. «Сүйтсүз мәлемезлик» үчин ене-де бир
мысала йүзленелиң. Шахырың соңкы язан «Аял багшы»
атлы поэмасында дин хадымлары саз сунгатының
өңүндө баш эгйәр. Поэмадан сетирлер:

Гожаның ызындан башлады Халлы,
Бу-да шол овазмы? Я башга оваз?
Бу гезек диңе бир азан кесилмән,
Тутушлыгна каза гоюлды намаз.

Молла бары босды өйли-өйүндө,
Мөркөн гапдалы дуршуна селле.
Өңүндө кырк саны камыс селләни
Йүпсүз даңып гойды гыначлы келле...

Даң билен метжиде баран моллалар
Сопусы, мүфтүси... тамамы билен.
Намазлыгын ташлап ылгады бәрик
Өңүнің ак пейли ымамы билен...

Поэманың ёкаркы бентлериндәки шертлилигин тебига-
ты барада бир ягдая дүшүнишип гечмегимиз герек.
Гөрәймәге, бу ерде хич хили шертли образлар ёк ялы.
Молла-мүфти, метжит, намазлык, сопы, ымам... була-
рың бары реал дурмушда болан, өзем асыл манысында
гетирилийәр. Шейле боланда шертлилик нәхили пейда
болярмыш диен совал ойландыяр. Шертлилик ол
шахсларың херекетинде йүзе чыкяр. Шол эпизоддан
шертлилиги ортадан айрып, пикир эдип гөрелиң: сунга-
тың гаршысына диши-дырнагы билен гөреш алып барян
дин хадымлары «намазлыгы ташлап», саза йүпсүз
даңылып галяр. Өзем Халлының — «гыначлы кел-
ләнің» өңүндө. Шу мазмуны хакыкы болшунда, шейле
болупдыр дийип кабул этсек, онда ол ынанчсыз, биманы
зат — шол шахсларың херекетиниң символика маны-
сыдыр. Ине, бу ерде шахырың вакалары шертли сурат-
ландырмак тәри эпизодың жанлы картинасыны йүзе
чыкармак билен бирликде гахрыманың баш матлабы-
ның дабараланмагыны образлы йүзе чыкаряр. Баш
гахрыман Халлы ынсанлык мертебесини, тапылгысыз
талантыны, сунгаты горап гөрги яманыны гөрийәр, пид
барыны чекйәр. Ахырда-да ол еңиж болуп чыкяр:
дин векиллери, сунгатың өңүндө баш эгйәр. Шу херекет-

лер прогрессив идеяның реакцион идеялардан үстүн
чыканлыгыны образлы шертлендирийәр.

Шертлилик К. Гурбаннепесовың дөрөдижилигинде,
көплөнч, образ дөретмегин, оны индивидуал хем типик
хәсиетлер билен беземегин тәри болуп хызмат эдйәр
дийип белләпдик. Мунуң шейледигини ашакдакы ялы
факт билен субүт этмек болар. Шахырың эпика план-
дакы эсерлериниң бирнәчесинде баш гахрыманларың
ады шертли гойлупдыр. Шолам гахрыманы типик
хәсиетлер билен бирликде онуң индивидуал, гылык-
хәснетине, бап гелйән өзболушлы сыпатларыны окыжа
етирижи серише хөкмүндө чыкыш эдйәр. Шахырың
дөрөдижилик психикасының шу форма хусусыети-де
«Таймаз баба»¹ эсерден гөзе гөрнүп башлады. Ады
агзалан поэманың баш гахрыманы Таймазың адына
үнс берелиң. Таймаз — берк, дуран еринден үйтгеме-
жек, тутан ёлуны соңуна ченли довам этдирижи ялы
дүшүнжелери ядына саяяр. Гахрыманың адының шерт-
лилиги, белли дережеде, поэманың сетирлеринде-де
яныдылып гечилийәр:

«Тайдыртмадың, Таймаз» дийип,
Овшанаклап өйден чыкды.

Шейле шертлилик Мәтәчмаманың, Тилки байың
атларында-да бар. Эсерде суратландырылышы ялы,
Тилки бай, дийсең, хусыт. Онуң дашынданам ол чәксиз
мекир диен нетиже гелип чыкяр. Хилегәрлик эсерде
текрарланыбам дурланок. Она дерек онуң мекирлигини
адындан окамак мүмкин. Тилки — халкың аңында
хилегәрлигин, мессепсизлигин образы болуп орнашып-
дыр. Шейле болансоң Тилки байың образына мекирлик
хәснети логики кебширленйәр. Өзем, бизиң пикиримиз-
че, догры эдилипдир. Себәби дийленде, Тилки бай ялы
муттхорларың таймазлар баш гөтеринчә, өз байлыгы-
ның чешмесини хусытлыгам болса бардыр велиң,
әсәсан, хиле-мекирлик билен өртүп гелендигини тарых
тассыкляяр. Шонун үчин ол ат байың кешбине индиви-
дуал — гүлкә якын хәснет бермек билен гиден бир
социал топара махсус болан сыпаты хем окыжының гөз

¹ «Таймаз баба» эсерин гахрыманың атларының символика манысының барлыгы догруда К. Жумаев хем белләп гечипди. Серет: Каюм Жумаев. Туркмен совет поэзиясында дәп ве тәзе-чилик. Ашгабат, «Ылым» неширяты, 1967, 135 сах.

өңүне гетирйэр. Эдил Таймаз ат хем шейледир. Ол
ятдагалыжы, шорталык реңкиниң чайылмагынын
дашындан ашак гатлагың социал гөрөшдэки тутаньер-
лилигини, фундаментиниң берклигини аңладып дуряр.

Гахрыманың адының шертлилиги бир эсеринң чагы
билен тамамланса, оны төтөнлик хөкмүндө кабул эт-
мек хем мүмкүндир. К. Гурбаннепесовың дөрөдидили-
гинде шертли атлар система болуп гидйэр. «Таймаз
баба» поэмадан башлап, шахырың эпика эсерлерини
ызарлап гайдалың. Шертлилик хәсиети «Ата ве огул»,
«Ажы гүнлер, сүйжи гүнлер», «Гумдан тапылан йүрек»
поэмаларда ёк дийсенем болжак. Олардан соңкы
язылан «Аял багшы», «Ленин хақыкаты» эсерлерде
болса «Таймаз бабаның» шол сыпаты довам этдирилди.
«Ленин хақыкаты» поэманың баш гахрыманы «Чарыяр»
диен адың түркменлерде дөрдүнжи огла дакыляндыгы-
ны билмейән ёк. Бу көп асырлардан бәри довам эдип
гелиән дәп. Шейле болса эсеринң баш гахрыманы хем
дөрт доганың кичиси болайжак ялы. Эмма автор ол
дәбе фотограф хөкмүндө дәл-де, художник болуп чеме-
лешипдир: шахыр дәби тәзечилик билен утгашдырып,
гахрыманың шертли адына тәзе рөвүш берйәр. Шей-
дибем ол гахрыманың тарыхылыгыны, шейле хем ти-
пик хәсиетини йүзе чыкарыпдыр.

Поэмадакы Чарыяр чаганың саны боюнча дакылан
ат болман, гечилен гөрөш этапларының санындан ха-
сап тутулар.

...Үч атаның ызында
Галанмышын үч огул.
Хер атадан бир огул —
Ыкбаллары кеч огул.

Екардакы бендин салгы бермегине гөрә, Чарыяр бири-
ниң екеси болмалы. Диймек, гахрыманың ады чага са-
ныны аңлатмаяр. Инди онуң алып баран гөрөш этап-
ларына сын салалың. Чарыяр доганогланы билен адала-
тың гөзлегине чыканда пирден башлаяр:

Бу ерлерде хер киши
Эжизлере хемаят!
—Вах, бизе-де гереги
Шунуң ялы веляят,
Шунуң ялы адалат
Гуллугныза тайын биз!...
Гидипдирлер пир билен.

Чарыяр бу ерде гөзлейән задыны тапым билмәнсон,
пири терк эдип ёла дүшйәр. Шейлеликде, адалат гөзле-
гиниң — гөрөшип биринжи этапы тамамланяр.

Икинжи этап — тәжиринң одундан гирип, күлүнден
чыкан дөври. Чарыяр бу ерде-де хақыката душмаяр.
Шейдибем гахрыманың гөзлегиниң икинжи этапы
жемленйәр.

Чарыяр Безирген билен хошлашансон, өзүни гул
эдип сатдыряр-да ханың хызматыны эдип башлаяр. Бу
ердәки дурмушы хем шейле гутаряр:

Сувлы горпун ичине
Сүйрәпдирлер Гуламы...
Эмма велин бу өлүм
Деп этмәндир беланы.

Дөрдүнжи айгытлайжы әдим болса Чарыярың гөз-
лейән адалатының хасыл болмагы билен жемленйәр. Ол
революционерлер билен танышяр, бирлешип гөрөш алып
баряр, максат-мырадына етйәр. Шейлеликде, гахрыман
дөрдүнжи таба — революция яр болуп галяр. Диймек,
«Чарыяр» атдан дөрдә яр, дөрдүнжи әдимин хемрасы
диен маны гелип чыкяр. Гөрнүши ялы, Чарыярың адын-
дакы символика хем гахрымана типики хәсиетлер бер-
меклиге ярдам эдйәр экени. Онуң гөрөш этабыны аң-
ладян адында дине бир шахсыетиң дәл, әйсем түркмен
халкының революция гелиш ёллары реалистик шөхле-
ленйәр.

К. Гурбаннепесов шертли тәр аркады гахрыманы
типиклешдирмек, оны өзболушлы образа гиризмек тәри-
ни соңкы йылларда хас ишжең ишледип башлады. Екар-
да гүррүнү эдилен поэманы хасаба алманында-да, «Аял
багшы» поэманың икинжи варианты хем шоны тассык-
лаяр. Шахыр «Үчүн бири» поэманы «Аял багшы» дере-
жесине етиренде, Ыслам образыны шертли хәсиете
гечирипдир. Поэманың «Үчүн бири» вариантында Ыс-
лам усса сунгатың мушдагы, өз гызының тапылгысыз
талантына ша ёл ачяр.

Ики саны дутар ясады ата:
«Дий, балам, буларың хайсысы герек?»

— диййән атаның «Аял багшыдакы» сөзлерини диң-
ләлиң:

«...Онуң ялы зады айтмаклыг-а дәл,
Шол хакда пикирем этмәниң ягшы»

Гөрнүши ялы, бу ерде ики Ыслам, бири-бирине гапма-гаршы типлер. Шахыр поэманың биринжи вариантындакы Ыслам образыны дикелденде, дурмуш материалыны өз болшунда, гөни манасында, ызыгидерли суратландырмак принципине эерйәрди. Шейлеликте, үчлерин дарагы, Ыслам уссаның садакасы, гараз, чепер деталларда дурмуш картиналары суратландырыларды, образшоларың сүннүнден сызып чыкарды. Поэманың «Аял багшы» гөрнүшинде болса Ыслам образы дурмуш хакыкатының шертли беянындан кемала гелйәр. Бизин пикиримизче, шейди шахыр бираз йитги чекипдир. Ыслам шертли образа өврүленде уссачылык кәринден, инче юмора югулан, ынсана, саз сунгатына сарпа гойян сыратындан дыныпдыр. Үстесине сачларын, дөшлерин, даракларын, эришлерин «уршы» (ажайып картинады!) Халлы гызың өзүне багшыдырын дийип йөрөн йигитлер билен ярышы (догруданам, озал Халлының ша гызлык ыгытыяры бар экен) ве ене-енелер «Аял багшының» сахыпасындан согрулып галыпдыр.

Өвезине шахыр шейди, уллакан утуш газаняр. Озалы билен, дурмуш беянындакы кәбир логики нәсазлыклар дүзелипдир. Мысал үчин, Халлыны доганоғланының обадан ковмагы, мен-мен диен йигитлер оны гөзе сүрме этжек болуп дурка, юрт ашып гитмеги. Икинжи тарапдан, поэманың хәзирки болшунда Ыслам диңе бир вака голтгы берижи персонаж болуп гөз өңүне гелмән, дөврүн хөкүм сүрен идеологиясыны өз хәсиетине синдирен образ дережесине ченли ёкары галяр. Шу максат хем шахыры поэма тәзеден сер салмага итердимикән диййәрис. Пикиримиз гүмүртик болмаз ялы, мысала йүзленелиң. Халлының йүрегини ярып барян зехин «Магруппдан Машрыга яйрамак үчин» богаза бакан дыңзап, «Ене-де ёл тапман, доланяр ыза». Шейдип ылхам ылхамлыкдан дерде өврүлип барярка, «Эмма ол жайгөзин (?) сырыны ачды». Инди атаң сөзүн диңлемек герек:

Соң дийди бирагыз «Учмахмы, довзах —
Дий, балам, буларың хайсысы герек?
Озалам болмандыр начардан багшы.
Ёкдурам, болмазам начардан багшы.
О тетелли кәре баш гошанындан,
Абрай билен чүйрәп гидениң ягыш.

Бу атаның айгытлайжы нетижеси. Ол өнде өзүниң нәразылыгыны яңзыдып гойярды. Ындарма, агыр хәсиетли Ыслам бу сөзлери диенинде индивидуал кешбинин дашындан типик шертли образына ёла рована боляр. Ол Халлының хупбатлы авара дурмушының анырсында гизленип, үчүнжи бапда өр-боюна галяр.

—Ковлар ялы сен экинчи малмы, гыз?
Хайсы вагшы ковды сени, Халлы гыз?
—Атам.

Ёкаркы гөплешикден биз шейле маныны «огурлаярыс». Ыслам диңе шахырана кешпли ынсан манасындакы Ыслам дәл-де, дини акымы алааматландырян ыслам хем экени. Муңа дүшүнишмек үчин образың гурналыш логикасына пикир бермели. Диниң дузагына дүшен ата «Үчүн бири» вариантындакы ялы символика манасыз образда берлен болсады, ол диңе бир гызыны ковман, «Мен тайяр мен алладанам гечмәге» дийип дуран, Халлының талантына ёл ачян аялынам гызының янындан гоймазды. Болмаса-да, оңа хупбат яманыны берерди. Шахыр бу барада келам агзам айтмаяр, ол подтекстде аңылмаяр. Нәме үчин? Унудылдымы? Ёк. Шахыр ыслам образыны бермекде типич диңе индивидуаллашдырмагы ниет эдинмәндир-де, жемлейжи, умумылашдырыжы, типик хәсиетлер бермеги хем максат эдинипдир. Шоңа гөрә, эсерин хәзирки болшунда Боссан эжәниң обадан ковулмагы, сүтем чекдирилмеги я-да чекдирилмезлиги әхмиегиздир. Оңа дерек гызының гелжеги үчин көкенек герйән энәниң херекетлери бар задың өвезини доляр. Халлы гызың образының өсмегине чешме болуп хызмат әдйәр.

Шахырың Ысламың образына гиризен ёкардакы ялы өвүшгинлери образың өз-өзлүгиндәки зат дәл. Ол Халлының ёвуз ыкбалының логики эсасландырылмасыдыр. Поэманың өңки вариантында газаплы гаршылык Халлының яшлык йылларындан башланян болса, бу ерде ол доглан гүнүнден башланяр. Бу болса шол дөвүрдәки түркмен гызларының гутулгысыз ыкбалыды. —

Гөрнүши ялы, шахыр гахрыманларың адына символика маны бермек аркалы эп-эсли өсүш газаняр, шейле хем өз шахырана психикасының бир гөрнүшиңи—гахрыманың ады аркалы образа индивидуал хем типик хәси-

етлер бермеклиги окыжысына ыкпар этдирди. Гөрнүшүмизе болмаса, гахрыманың адының шертли хасиети авторун соңкы эсерлеринде образа индивидуаллык хасиетини бермекте, типики, жемлейжи сыпаттар билен байлашдырмага йыккын эдйэр. Мысал үчин, Чарыяр, Ыслам образларында Таймаз баба ялы айдын өзболуш-лылык гөз өңүнө гелмейэр. Эмма оларын образ хөкмүндө индивидуал сыпатларыны хем инкэр этмек болмаз: Чарыяр рухубелент, тутантьерли, дайхан писинт шахсы, Ыслам ындарма, агыр хасиетли кешби гөз өңүнө гетир-йэр.

Шахсларын символики манылы атлары хем, белли дережеде, эсерин баш идеясына онын я терсин тасирини етирйөнлигини-де беллөп гечмели. Муны ислендик шертли атлы гахрыман билен эсерин идеясыны дегшир-сең гөрмек болар.

Ене бир беллемели зат, шертлилик шахырын ири пландакы эсерлерине махсус болуп, лирики гошгуларын-да гөзө иленок диерликдир. Шунун өзем шертлилиги йүзе чыкаран — эпики эсерлер диен нетижө гелмөге, белли дережеде, эсас берйэр. Бу болса, хак-у нөхөк, шахырана психиканың энцидинин эпики эсерлерде герим аляндыгыны ене-де бир сапар тассыклайар.

К. Гурбаннепесовы шахырана психикасынын йүзе чыкмагынын бир гөрнүши болан шертлилик тэри, сөзүмизи жемлөп айтсак, эпизодик вакаларын жанлы, картиналайын суратландырылмагынын, образын индивидуал хем типики сыпаттарынын, шейле хем онун алып барян гөрешлеринин, идеясынын эстетик-эмоционал тасирли йүзе чыкмагынын серишдеси болуп хызмат этди хем ол тэр ёкаркы хасиетлери билен өзүни ыкпар этдирди.

* * *

В. И. Ленинин портретини илкинжи чекенлерин бири А. Е. Магарам «Бир портретин тарыхы» диен макаласында сердарын суратыны чёкиши, өз сураты хакда В. И. Ленинин айдан сөзлерини ятлап шейле язар: «Башга бир сапар ол (В. И. Ленин) гөнүден гөни шу сурат хакда: — Элбетде, бу ерде мензешлигин барлыгы гүррүнсиз, йөне мен бу портретде сизи гөрүп билемок —

дийди». В. И. Ленинин сөзлеринден гөрнүши ялы, суратландырылян дурмуш хакыкатына дөредижи өз кешбини — стилини синдирмелидир.

Шейле эдиленде, сөз уссадынын өз кешби стилин элементлеринден гөзө илип башлайар. Екардакы дерневи-мизден гөрнүши ялы, шахырларын дурмушы реал шөхлелендирйэндигине, хатда, шол бир эдеби тэри ден-дережеде ишледйэндиклерине гарамаздан, оларын бири-биринден тапавутланын сыпатлары, стиль хусусыетлери ол тэрин уланыш принциплеринден башлап йүзе чыкып уграяр. М. Сейидовын поэзиясында шертлилик тэри рубагыларында, ягны лирикасында кемала гелип, ири планлы эсерлере гечип гитди. К. Гурбаннепесовын дөредижилигинде ол «Таймаз баба» поэмада, ягны эпики планда йүзе чыкып, соңкы эсерлерде-де өсдүрилди. М. Сейидовын шертлилик тэри вакалары йыгжам, умумылашдырмагын серишдеси болуп, ол тутуш сюжети өз ичине аляр. Шейлеликте, эсерде кемала гелен образ, умумылашдырылян образ болуп гөз өңүнө гелийэр. К. Гурбаннепесовын шертлилик тэри айры-айры эпизодларын жанлы, эмоционал тасирли йүзе чыкмагына хызмат этди. Галыберсе-де, шахырын эпики эсерлериндэки гахрымаларын атларынын шертли хасиети образы индивидуаллашдырмага хем типики хасиетлер синдирмөге хызмат эдйэр. Эмма гахрыманың адынын символики манылылыгы М. Сейидовын поэзиясына махсус дөлдир. Гөрнүши ялы, М. Сейидовын дөредижилигиндэки шертлилигин ёлы — вакалары, образлары умумылашдырмагын ёлы болуп, пикири, дуйгыны биринжи плана гечирйэр, дөредижилик психиканың лирики энцидини, белли дережеде, аламатландыряр. К. Гурбаннепесовын поэзиясындакы шертлилигин ёлы — эпизодик вакалары жанлы дуярлыккы, образы типики, индивидуал йүзе чыкармагын ёлы болуп, вака шүвлүмлигини илкинжи орна сүйшүрйэр, шахырана психиканың эпики ахвалатыны аңдадыр.

Шахырана психиканың өзболушлы дүзүминден ве онун «перзенди» болан лирики гахрыманың мысаласындан мисил тутсак, шахырана психиканың жанра гатнашыгы доғруда жемлейжи пикиримизи орта атмак мүмкиндин. Шахырын лирики ве эпики пландакы эсерлери-

¹ «Литературная газета», 1957, 26 октябрь.

ниң херсини терезиниң бир тарапында гоюп сын сала-
лың: өндәки гүррүңимизден, ондан гелип чыккан нетиже-
лерден — шахырана психиканың дүзүминден, лирики
гахрыманың образындан гөрнүши ялы, терезиниң лирики
эсерлер тарапының агырлыгы гөрер гөзе-де билдирип
дур.

«Харун ар-Решид» К. Гурбаннепесова гезек геленде,
М. Сейидова гарайшының терсине херекет эдйәр. Өзбо-
лушлы шахыр хөкмүнде Керим Гурбаннепесовы оқыжы-
лар көпчүлигине танадан «Таймаз баба» атлы поэмада
гөзе гөрнен ыгтайжылыккы тәр шахырың сонкы йыл-
лар поэзиясында «хусусы» эдеби тәрине өврүлип гитди.
Шахыр ыгтайжылыккы тәрини дүрли рөвүшлерде
(редифли капьяның хасабына, белли бир сөзи көп
гайталамак, сөзи хақыкы манасындан дашгары гөчме
маныда-да гетирмек...) уланып, айры-айры ахвалат-
лары, эпизодик картинаны, гахрыманың айры-айры
сыпатларыны, хәсиет индивидуаллыгыны, кә халатда
дуйгы-пижири жанлы, эмоционал тәсирли, образлы шөх-
лелендирмегиң хызматында гойды. Аслында, бу эдеби
тәриң өзи, дурмуш хақыкатыны мүмкингадар долулы-
гына, индивидуал образлар аркалы суратландырмак
мейлинден кемала гелен «хусусы» эдеби тәр болмалы.
Догруданам, шахыр ыгтайжылыккы тәр аркалы өзү-
ниң эсер дөрөтмөкдәки мақсадыны — дурмушы жанлы
эпизодларда, индивидуал хәсиетлерде дикелтмегини
гурнап билипди.

Шахырана психиканың шу өзболушлы дүзүмини
назарда тутуп, шахырана психиканың жанра гатнашыгы
догрудакы жемлейжи пикири орта атмак болар: К. Гур-
баннепесовың хем лирики ве эпика пландакы эсерлери-
ниң херсини терезиниң бир тайына мүндүрүп, сын сала-
лың. Өндәки гүррүңлеримиз, ондан гелип чыккан нетиже-
лер — шахырана психиканың дүзүми, дөредилең образ-
ларың индивидуал хәсиетлери терезиниң эпика тарапы-
ның агырдыгыны салгы берйәр. Ине, шонун үчинем, Ха-
рун ар-Решид атлы шахырана психика К. Гурбаннепе-
сова гезек геленде, М. Сейидова гарайшының терсине
херекет эдйәр дийип айтдык.

Шахырана психиканың ёкаркы ялы дерңевини
А. Атажановың, А. Хайыдовың, Б. Худайназаровың
ве бейлеки шахырларың дөредижилигинде-де алып гит-
мек боларды. Бу енеки айларың, енеки гүнлериң вези-

песи. Ики авторың шахырана психика дүрлүлиги хем,
белли дережеде, хәзирки заман түркмен-поэзиясының
стиль тайдан дүрли өвүшгинлигини, хатарына тәзе-
тәзе зехинли, өз кешпли шахырларың гелип гошулян-
дыгыны тассыклайр. Шахырларың стиль өзболушлылы-
гы билең йыл гечдигиче поэзиямызы безәп барянылыгы
болса социалистик хақыкатың форма тайдан байлыгы-
ны, милли эдебиятларың йыл сайын пажарлап өсийән-
лигини, социалистик реализм методының дөредижилик
гөзлеглере уллакан мүмкинчиликлер берйән, иң прогрес-
сив методдыгыны субут эдйән ынанчлы фактдыр.

ШАХЫРЛЫК МИЗАНЫ «СӨЙГҮЛИ» СӨЗЛЕР

В. И. Лениниң кесгитлейши ялы, «Дил адамзат гат-
нашыгының өрән мөхүм серишдесидир.»¹ Магтымгулы-
ның «Тиле гелен сөзлер көңүл нагшыдыр»² дийип,
образлы айдышы ялы, дил пикирленмәниң формасыдыр.
Дил арагатнашыгың мөхүм серишдеси, көңлүң нагшы-
лыгы үчинем языжының илкинжи гуралыдыр, стилиң
элементиدير.

Хер бир языжыдыр шахырың өзболушлы чепер-
чилик мысаласының кемала гелмегинде, онун дөреди-
жилик сыпатларының оқыжа дуолмагында чепер дилиң
уллакан хызматы бар. Идея-тематика, шахырана психо-
логия, композиция ... меселелерде өзболушлы болшы
ялы, дөредижилик ишгәри эдеби дилиң байлыгындан
пейдаланышында-да өзболушлылыгыны йүзе чыкарма-
лыдыр. Дөредижилигинде шол өзболушлылыгы айдын
гөркезип билең авторы йөне бир дөредижиди дәл-де, «ул-
лакан», «зехинли», «бейик» ялы эпитетли шахыр атлан-
дырмак мүмкин, себәби дийсек, дил өзболушлылыгы
талантың тебигатының перзенди. Чепер лексика догтуда
гүррүң гиденде, В. Г. Белинскиниң: «Бейик суратчыны
кистинден таналышы ялы, бейик языжы хем сөзүнден
таналар»³ диен сөзлери ядына дүшйәр.

Ене бир зат ядына дүшйәр. Ил ичинде шейле гүррүң
бар: «Гадым заманларда бири «Дана болсан, айдып

¹ В. И. Ленин. Эсерлер. 4-нжи нешир. Том 20, Ашгабат, ТДН, 1956, 414 сах.

² Магтымгулы. Том 1. Ашгабат, ТССР БИА неширяты, 1959, 358 сах.

³ Русские писатели о языке. Л., 1955, стр. 160.

бер, мен нэхили адам?» диэн сораг билен бир акылдары
йүзлененмиш. Ол хем өз гезегинде: «Ханы, бир сөз айт,
сениң кимдигиңи онсон айдарың» диенмиш дийдирийэр-
лер. Роваят хахыкатың гүррүңини эдйэр, хасам эдеби
дөреджилиге гезек геленде, ол догрудыр. Языжы-шахы-
рың узак йыллар дөреджилигиниң довамында белли-
-белли жүмлелер, сөзлөр өтө ишженлик газаняр-да,
«хусусы» хәсиете гечип гидйэр. Онсон, шол сөзлериң,
жүмлелериң агзалан еринде олары көп уланян шахыр
айдына дүшйэр, дөреден образлары гөз өңүнө гелийэр. Бу,
элбетде, хахыкы шахырың, эсерлериңиң хили билен
диле дүшөн шахырларың дөреджилигинде шейле. Эн-
чеме китабың авторы болуп, «өз сөзүни» айдып билмән
йөрөн авторларам ёк дәл. Онуң терсине, бир-ики йыгын-
дысында эййәм өз йүзүни гөркезен шахырларыңам
мысалыны гетирмек боларды. Диймели, «өз сөзлүлик»
бу мукдарың дәл-де, хилиң өнүми, шахырчылыгың миза-
ны, шол эдебиятың гараматыны хөтде гелип гөтерип
билмекликдир.

Кәмил шахырың өзболушлылыгы дил байлыгыңдан
ерликли пейдаланышында, сөзлери уланышында, шахы-
рана дилиң әхли серишделеринде — чепер лексикки
серишдесинде, образлы аңладыш серишделеринде, син-
таксисинде йүзе чыкар. Биз шахырана дилиң дике бир
тарапы билен чәкленмекчи. Бу бөлүм шахырларың
өзболушлылыгы, шейле бир аңлатманы уланып болса,
«ахыкы» сөзлери, оларың хәсиетли айратынлыгы догру-
дакы меселә багышланяр. Лексикки өзболушлылык я-да
«сөйгүли» сөзлөр дөреджигиңиң бирки эсерине махсус
болман, тутуш поэзиясыны өз ичине аляр, шахырың
дөреджилиги бир белент даг болса, «сөйгүли» сөзлөр
гаялардан сызып чыккан мумиядыр.

Дөреджигиңиң лексикки өзболушлылыгы стилиң
бейлеки элементлери ялы талантың кәмиллиге етен
йылларында өз дуркуны гөркезип башлаяр. Гөрәймәге,
шейле болмажак ялы. Эдеби дилиң байлыгы билен
кемсиз танышсан, дил меселеси чөзүләйжеге мензеш.
Эмма бейле дәл. Себәби, дил, чепер лексика форма де-
гишли болуп, өз-өзлүгиндәки зат дәл, ол пикирленмәниң
формасы. Шонуң үчин пикирленмәниң өзи айдың, өз-
болушлы болмалыдыр. В. Воробьев В. И. Лениниң дил
ве стиль догруда өнө сүрөн пикирлери хақда сөхбет
ачанында, шейле мысала йүзленйэр: «Владимир Ильи-

чиң иң онат гөрийән афоризмлериниң бири «Айдың пикир
эдйән адам айдыңам баян эдйэр» диен белли жүмле-
ди»¹. Баян эдилмәниң айдың болмагы үчин пикирленмә-
ниң айдың болмагы зерур. Бу чепер стиль проблемасын-
да иң важып элементлериң илкинжиси.

Галыберсе-де, лексикки өзболушлылыгың кемала гел-
меги үчин айдың баян эдилмек өзболушлы пикирленме-
ден угур алмалыдыр. Үчүнжиден, шахыр эдеби дилиң
байлыгыңдан сөзлериң рөвүшлериңи, манысыны, оваз-
лылыгыны дуймалыдыр хем өзлешдирмелидир. Үч шер-
тиң, хайсылыгына гарамаздан, бири бержай эдилмесе,
шахырдыр языжының дөреджилик стили көлегели гөр-
нөр. Мунуң шейле боляндыгына Ата Атажановың, Ал-
лаберди Хайыдовың, Бердиназар Худайназаровың, Ке-
рим Гурбаннепесовың ве ене-енелериң ирки дөвүр
дөреджилигинден ислендигиче мысал тапмак мүмкин.
Ине, элимизде шахыр Мәммет Сейидовың ирки дөвүр
гошгудыр поэмалары.

Шахырана психологияда, композицияда айдыңлык
газанып билмекдик бу эсерлер дил бабатда-да шахырың
өзболушлы кешбини дикелдип билмейэр. Аслында, бу
шейле болаймалы ягдай. Чепер стиль бир меселеде пей-
да болуп, башга бир затда гөрүнмән дурмаяр. Ол әхли
элементлериңиң сазлашыкы өсен ягдайында шоларың
хәсиетлериңиң бирлиги болуп йүзе чыкар. Шонуң
үчинем, стиль элементлери бири-бири билен багры
бадашандыр.

М. Сейидов дөреджилигиниң илкинжи йылларын-
дан башлап, «полат рифмалыга» йыкгын эдип уграды.
Шу-да авторың соңкы йыллар эсерлериңде мивесини
берип башлаяр. Лексикки өзболушлылыгың йүзе чыкы-
шының бир формасы болан рифма, рифмалашян сөзлөр
ол эсерлерде өзбашдак хәсиете эе болуп бармады. Дог-
русы, рифмалашян сөзлериң сазлашыгы хич нененем
дәл. Йөне олар жуда «арзан», гошгудыр поэмаларда
галаба гезек «иш битирип» берен (сесленйэр — беслен-
йэр, аляр—гелийэр, дүзйэр—безйэр, бабамыз—обамыз
ве башгалар) —сөзлерди. Бу ягдай шу сөзлөр; рифма
М. Сейидовыңкы болмалы диймәге эсас бермейәрди.
Галыберсе-де, «полат капьялылыгың» хатырасына маз-

¹ В. Воробьев. В. И. Ленин о языке и стиле. Киев, 1968, стр. 27.

мунун логики ызыгидерлигинин гурбан эдилйән
ерине-де душмак боляр. Меселем:

Гиже паракхатды үмсүм дем алан
Харбы шәхержикде дурмуш гайнады.
Октябрың гүнешинден шем алан
Йүреклерде тәзе шатлык ойнады.

(«Ашгабат гүнлери»)

Я-да:

Яңы гүнүң алтын нуры сычырап,
Гаршыдакы Көпөтдага дүшенде,
Көне таншым бир яшула учурап,
Гиң көчәни сырып уградык шонда.

(«Чолук»)

Биринжи мысалдакы «шем алан» «дем алан» сөз дүзү-
ми үчин гетирилипдир. Яш шахырың дине рифманың
хатырасына «шем алан» жүмләни гетиренлиги гөрнүп
дур. Болмаса, геплешикде (язувда хем!) «шем алан»
дийилмейәр. «Нур алан», «гүнеш алан» ялы сөз дүзүми-
ниң синоними хөкмүнде гетирилән ёкаркы ики сетир
маныны айдынлашдырмага хызмат эденек. Икинжи
мысалдакы үчүнжи сетирде капия болуп гелйән «учран»
сөзи хем дине капияның хатырасына гетирилйәр. Бу
гошгудагы «Көне таншым бир яшула учурап» диен сетир
лирики гахрыманың ол яшула симпатиясының барды-
гыны аңлатмаяр. Эмма гошгының довамында хекаятчы
яшула хормат дөрөйәр. Бу гаршылыгың йүзе чыкмагы-
на нәме себәп боляр. Элбетде, гошгының формасына
көп үнс берлип, эсасы задың — мазмунның икинжи пла-
на сүйшүрилмеги, сөзлериң өз манысына пикир берил-
мезлигидир.

А. П. Чехов яш языжының дили барада сөз ачып,
шейле язды: «Билйәрмисиңиз, башлангыч языжының,
бар затдан өнүрти, дили боюнча кесгитләп болар. Эгер-
де авторың өз «богны» болмаса, ондан хич махал язы-
жы чыкмаз»¹. Языжының бу кесгитлемеси гөнүден-гөни
яш шахырларын, хусусан аланыңда, ады тутулан ша-
хырларын ирки йыллар дөрөдижилегине-де дегиллидир.
Мысал үчин, эллинжи йылларын башларындакы яш
шахыр Аллаберди Хайыдовың поэзиясында шу гүнле-

¹ А. П. Чехов о литературе. М., ТХЛ, 1955, стр. 301.

риң пейзажчы кәмил шахыры А. Хайыдовың чепер
дилиниң элементлери барды. Шахырың хәзирки заман
дөрөдижилегинде лексика өзболушлылык хөкмүнде өне
сайланян сөзләр тебигат хадысаларыны аңладян сөз-
лердир. Шейле лексика өзболушлылыгың элементлери-
ни биз шахырың «Бизин гүнлеримиз» атлы йыгынды-
сындан тапып билйәрис. Йыгында гиризилән «Яш мичу-
ринчилер» атлы поэманың тутушлыгына тебигата, оны
өзләшдирмек меселесине багышлананлыгыны айтсак,
лексика составың хем аграмлы бөлегиниң тебигат
шекиллериңи аңладян сөзлердиги дүшнүкли болсун
герек. Мундан башга-да, шол китапчада «Гүйз шема-
лы», «Торгай гуш», «Эрик багы», «Тудум», «Чөлде»,
«Гарагумун гелжеги» ялы гошгуларын йөрите тебигата
багышланандыгыны ятлап гечмегимиз герек. Шулар
ялы ирки дөрөдижилекдәки «өз богунлылык» бейлеки
авторларын поэзиясына-да махсусдыр.

Аллаберди Хайыдовың лирикасының аграмлы бөле-
гини пейзаж лирикасы эелейәр дийип озал белләпдик.
Пейзаж шахырың дине лирики гошгуларына махсус
болман, эпки эсердеринде-де биринжи плана гечйәр.
Онсоңам А. Хайыдовың пейзажы белли бир чәкде (мы-
сал үчин Гарагум я-да пасыллар догрудә) болман, уму-
ман, тебигаты өз ичине аляр. Шонуң үчинем, шахырың
лексика өзболушлылыгы хөкмүнде орта чыкан сөзлериң
аңладян дүшүнжелери тебигатың белли бир «география-
сына» сырыкмаяр, ол гиң герими эелейәр. Бизин пикири-
мизче, шахырың лексика өзболушлылыгыны кепиллен-
дирийән «ашыкы» сөзлериңиң бирнәчеси шулардыр: ба-
хар, сәхер, ел, жерен, гүл, билбил, тавус, баг, сүнбүл,
булут, шемал, чөл, сил, чил, боссан, мейдан, дайхан,
чешме, ягын, яз ве башгалар.

Сачып дуран гүлдүр гошгы
Сөймесең ачылан гүллер өйкеләр.
Атыр ыслы салкын еллер өйкеләр.
Сыпап бахарың еллери
Тут йүзүни бахар ыслы еллере
Яшыл сүнбүллери ачдың агачдан
Етишдирди сүнбүллери
Сүнбүллери ыгшылдашды
Ягмыр-йылдырымлы ёлагчы булут
Дерләп дуран чал булды

Екаркы мысаллар шол лексика өзболушлылыкдан кәбир нусгалар. Эмма олары авторың ыгындыларындан ислендик мукдарда гетирмек болжак.

Шахырларың «сөйгүли» сөзлери геп оваданлыгы үчин уланылар дийип пикир этмек болмаз. Олар төтөңлигем дәл, белки, зерурлыкдыр. Егса оларың чеперчилик хызматы ызыгидерли, дуйга тәсир эдижи болмазды. Екаркы кысым «сөйгүли» сөзлер шахыра, озалы билен, пейзажи жанлы суратландырмага, онсоңам, пикири йүзе чыкармага хызмат эдйәр. Пейзажи аңладян сөзлериң А. Хайыдовың лексика өзболушлылыгы болуп, эсерлеринде орнанлыгыны екаркы мысаллардан башга-да, чапдан чыкан kitapчаларының атлары хем тассыклайар: «Гөк асман», «Яз гошгулары», «Сәхер шемалы», «Хер гүлүң бир ысы бар». Йөне, гөвнүмизе болмаса, соңкы биркүч йыллыкда А. Хайыдов пейзаждан дашлашып, «сөйгүли» сөзлерини хем философик ойланмалы жүмлер билен чалышян ялы дуояр. Шу чалышманың нетижеси барада биз хәзирликче хич зат айдып билжек дәл. Оны вагт гөркезер. Хер хал, өзүни иле танадан пейзажины шахыр гөзден салмаса говы боларды.

Шу лексика өзболушлылыгың өзем шахырың дөреджилик индивидуаллыгыны гүррүнсиз субүт эдйәр. Дөреджииниң шол бир сөзлери ызыгидер уланып дурмагы — сөздүк «санажының» дарлыгындан болаймасын диен совалың берилмеги гаты ахтималдыр. Ек, «өз сөзли» шахырлар сөзе зар болуп, болмаса-да синонимлерини тапман бейденоклар. Оларың назарыча, сайлантгы сөзлер өте овалы, пикири йүзе чыкармага хас укыплы, овадан. Шол себәбинденем автор шол сөзлере «ашык» боляр. Ашыгың ягдайы өзүңизе белли!

Лексика өзболушлылык стили аңладян болса, кәмиллиге етен бейлеки шахырларың дөреджилигинде-де йүзе чыкмалыдыр.

Бейлеки шахырларың дөреджилигинде болшы ялы, «бойны алажаланан» сөзлер М. Сейидовың шахырчылык кешбиниң кемала гелмеги билен өзүни гөркезип уграяр. «Ашыкы» сөзлер авторың шахырана дилинин «дирижёры» болуп өңе сайланяр. Мысал үчин, ине, шоларың кәбири: жан, топрак, умман, мекан, калп, ыма-

рат, женнет, гарга, гарынжа, ёда, дәне, бир заман, гожа, тарых, Гомер, солтан, мукам, тебигат, циклоп, сахып-жемал, йүрек, тәр, ша, чархыпелек, гурбага, дессан, Дурун ве ш. м.

Иң говусы гелиң гожа тарыхың
Нәлетлән циклопы гожа Гомерин
Бу йүклер нәмедир гожа тарыхың
Ах, шолар барада гожа тарыхы
Гөрийәрин мен тарыхыңа середип
Ловурдашып тарыхына нур сачян
Эй, сен, ажан дутар, эй ширин мукам
Хер бир кекасы улы бир дессан
Ине, шейле диййәр бир аклы дана
Гечипдир дүйәден энче даналар
Зәкмет үчин дөредипдир тебигат
Бизияң чөллер меңзәр әпет уммана
Бир шыгырында шей дийипдир бир заман
Абадан гыз тутды хәзир мукама ве ш. м.

Шахырың лексика өзболушлылыгы хөкмүнде чыкыш эдйән сөзлер дурмушың белли бир угрундан кабар беренок. А. Хайыдовың лексика өзболушлылыгы, көпленч, тебигат шекиллерини аңлатса, М. Сейидовың «сөйгүли» сөзлериниң белли бир «адреси» ёкдур. Шахырана лексиканың шулар ялы тапавутлы тараплары оларың уланыш аспектинде, бейлеки сөзлер билен гатнашыгында гөрүнйәр.

Өнде гөршүмиз ялы, шахыр Аллаберди Хайыдовың ишжең лексикасы пейзажиң жанлы-дуярлыккы ягдайда оқыжа гелип етмегине хызмат эдйәр. М. Сейидовың шахырана дилиндәки «ашыкы» сөзлериң болса метафоралык хызматы гүйчлүдир. М. Сейидовың алтмышынжы йыллар дөреджилигинде метафора чепер дилиң «сена-сына» өврүлип, овнук гошгулардыр поэмаларың ичинден гечип гитди. Бу болса пикириң образлы йүзе чыкмагына, ягда галмагына ярдам этди. Шахырың метафоралары дурмушың дүрли угурларындан, эртеки-роваятларың сюжетлеринден, хайванат дүйәсинден, гараз хай, уммасыз чешмелерден алыняр. Бизияң пикиримизче, М. Сейидов хәзирки заман түркмен шахырларының ичинде метафораны иң көп ишледйән шахыр болса гөрек. Шонуң үчинем шахыры Кей Кабусың «Сениң сөз-

лерин салдамлы хем (узак) сакланмагыны ислесең, көп рәк метафораны улан...»¹ диен пендини тутан шахырларын бири атландырмак болар. Шахырын ишжең сөзлеринин метафоралык хызматына кәбир мысаллар:

Сениң бина эден ымаратларын
Тебигатам гөтерип дур эгинде.

Муң йыл бәри арзув эден **женнетин**
Ине, шейдиң гапысындан гирдиң сен.

Бирже оурт сувуң үчин мен саңа
Багышлайын **калымдакы** деряны

Гөриймисин, шо харманың үстүнде
Чархыпелек күрегини айлап дур.

Шолаң ёдасына от битирмесек,
Несиллерем бизден разы болар.

Бу сетирлер шахырын «Чөл роваяты» атлы йыгындысының овнук гошгуларындан гетирилди. Олардан ене-де шончарагыны тапмак болжак. Шу ерде бир зады белләсимиз гелйәр. Ёкарда ашагы чызылан метефора хәсиетли «ашыкы» сөзлере пикир берсек, Агамуса Ахундовын «сөзлер шахырын ыгтыярындакы реңклердир»² диен сөзи ядына дүшйәр, ол сөзлерин гүндогар поэзиясына махсус реңки гөз өчүне гелйәр. «Ымарат», «тебигат», «келамылла», «женнет», «калп», «чархыпелек», «ёда», «мукам», «йүрек» диен сөзлер дине түркмен әдеби дилине махсус болман, әйсем Гүндогар халкларының көпүсине махсус шахырана сөзлердир. Бу бир. Икинжиден, ёкаркы метафорик гөчгүнлилик, галыберсе-де, сөзлерин эстетик-эмоционал өвүшгини дине Байрам хандыр Азадының, Магтымгулыдыр Молланепесин, Кеминедир Мәтәжнинн дөредижилигини ятлатман, Гүндогарын ләхәңлери Саадының, Хафизың, Фердөвсинин, Новайының, Рудакинның, Омар Хайямың поэзиясының «реңкинден», белли дережеде, хабар берйәр.

М. Сейидовын дил өзболушлылыгының гүндогарчылык реңкини шейле мысал биленем дүшүндирмек мүмкин. Авторың «Дурун мукамы» поэмасыны окап баряркак, ашакдакы сетирлерде назарымыз эгленйәр:

Рехимсиз солтанлар, газаплы шалар
Эй, мениң обамың новча гүллери.

¹ Кабус-намә. М., Изд. АН СССР, 1953, стр. 153.

² Агамуса Ахундов. Дил вә услуб мәсәләләри. Бақы, Көнчлик, 1970, 27 сах.

Догруданам, бу метафорик сетирлерден гүндогар поэзиясының «шемалы» өвсүп дур. Эмма меңзетмәнин сөзлерине үнс берин! Реаллыгы педир. Гызларын солтана, шалара меңзедилмеги кеседен середенинде, болманам дуранок. Меселә ичгин аралашыланда велин, гүрүң башгача болуп чыкяр. XX асырын алтмышынжы йылларының шахыры (әсер алтмышынжы йылларда язылды) шахсы дурмуш тежрибесине даянып, солтанларын, шаларын нә жүре боландыгы хакда пикир йөредип билмез ахыры! Бу ерде бар гүрүң классыкамыза гөзүгидижилигин нетижесинде дөрейәр. Автор әдеби дәплери ыхлас билен ишлейәркә, оны шол дуршуна кабул эденини дуйман галыпдыр. Шунуң өзем, оның факт болмаса-да, шахырын өзболушлы лексикасының гүндогарчылык әхеңини гөркезийәр.

Гепиң гердиши геленде айтмагымыз герек: гөвнүмизе болмаса, авторың сонкы йыллар дөредижилигинде гүндогарчылык реңке бап гелмейән, «дел», өзем барха активлешип барян сөзлер гөзе илип башлаяр. Ине, шоларын кәбири:

Бу инче сенедиң бейик авторы
Талантың «Т» харпы бар болса сизде
Ине, шейдиң, эстафетаң агажы
Онуң үчин мәкәм нерви-де герек
Она нәче нерви, нәче гүйч герек.
Эгоист агалар, забун еннелер

Ёкаркы сетирлер «Халычы гыз Айбөлек» диен поэмадан гетирилди. Шол кысым сөзлер сонкы йылларда язылан «Бәшинжи океан», «Негр оглан билен гүрүң» поэмаларда, шонуң ялы-да кәбир лирики гошгуларда йыгы-йыгыдан гөрүйәр. Ол сөзлер авторың дөредижилик угруны үйтгетмек мейли бар ялы бирхили дуйгы дөредйәр. Шейле задын шахырын оюна-да гелмейән болмагы мүмкин. Бизем оны М. Сейидова «рецепт» болсун дийин белләмзөк, йөне гөвнүмизе геленини айтдык.

М. Сейидовын лексика өзболушлылыгыны анладян «шахсы» сөзлеринин аглабасы метафора эдилеп гетирилйән болса, Б. Худайназаровын «ашыкы» сөзлеринин өз херекет герими, максады бар. Шахырын лирики өзболушлылыгы, әсасан, «Гызгын сәхра» атлы поэмасында йүзе чыкыпды. Йөне ол сөзлер өзүниң хәсиетли айра-

тынлыгыны «Адам хақында айдым» атлы гошгуларда хас айдың оқыжа дуйдурып башлаяр. Шахырың шу гүн-лер кәмил дөредижилигиндәки «бойны алажалан» сөзлери өзүниң тебигаты боюнча ики топара бөлүң-йәр. Оларың биринжиси чөл пейзажына, Гарагум кана-лына багышлаган эсерлерде ишжен херекет эдйән теби-гат картинасы билен багланышыклы сөзләрdir. Ол сөз-лер чөлүң өзболушлылыгыны аңладян сөзләр болуп, авторың шахырана дилинде хәли-шинди, дүрли рөвүш-лерде уланылар. Иәне ол сөзләр пейзажа багышлан-мадык гошгулара махсус дәл дийип тассыкламак бол-маз. Олар көпленч, шахырың пейзаж лирикасында иш-жең болансон, бу бөлүнишигин биринжи топарына гош-мак мүмкин. Ине шейле сөзлериң кәбири: сәхра, юва, елмик, чомуч, алаң, көсүк, чигиллем, чырыш, йылак, яз-лак, тал, дөпе, гол, селин, сазак, товшан, дүе, чөгө, майса ве ш. м.

Язлага гидердик хер гүлли язда.

Көсүк, юва гөзлемиги сөөрдим

Гөк йылагың гурап гитди.

Көсүклерин, юваларын
Чигиллемлең, чырышларын

Гөзеллериң сачы ялы

Егын-егын чомучларын

Ерден гөк йылаклар чыкды парсылдап

Гарагумуң йылаклары саралды

ве башгалар.

Б. Худайназаровың «сөйгүли» сөзлериңиң икинжи топарына белли бир адресе гөнүкдирилмедик умуы сөзләр гирийәр. Бу сөзләр шахырың пейзаж лирикасына-да, сыясы, философик гошгуларына-да, лирики хем эпика поэмарына-да дең дережеде хызмат эдйәр. Ине, шоларың бирнәчеси: йүрек, несил, герчек, адам, сөйги, өмүр, ата-баба, сув, Гарагум, көрпе, чопан, сәхра, гөбек-ган, дан, чыг, эдим, гыз, яшлык, гудрат, ёллар, мензил, гожа. Ербент, гүйчли, пелсепе, гөгеле, дуз-чөрек, Жей-хун, йыллар, йылак, газап, айдым, достлар, шөхрат-багт, хесрет, арзув, хыруч, дүнйә ве башгалар.

Гума дүшен сәхер чыгы

Даңың чыгы ялыдыр

Леззет алып билиән даңың чыгындан

Эдим билен өлчәп чыктым

Өлчәп чыктым сизи эдимме-эдим

Йүрек!

Йүрек! Нәме бейле уруняң?

Ики йүрек бир гөвреде жем болса

Гижә гырав дүшен сәхра ёллары

Бир яшулы дийди сәхра сер салып

Бир адам артды дүнйәң йүзүндә

Адамзат тарыхын адамлар язсын

Экаркы сөзләрә шахырың айратын сарпа гойяңдыгына дуң йыгындыларының ады хем азда-кәнде гүвә гечйәр: «Гызгын сәхра», «Адам хақында айдым», «Дурмуш, сөй-сөййәрин», «Дөврүң депесиндәки Адам».

Шахырың өзболушлы лексикасының хәснетли айра-нылыгы барада айтмалы болунса, оларың образ дөрөт-төклик укубының гүйчлүлигини беллемели. Асла, Б. Худайназаровың поэзиясының гүйжи, бизиң пикири-мизче, образлылыгындадыр. «Ашыкы» сөзләр кә мета-фора, кәте эпитет, махласы, шахырана дилиң әхли че-рчилик серишделери хөкмүндә уланылып, образын стетики-эмоционал йүзе чыкмагына хызмат эдйәр.

Өзболушлы лексиканың образ дөрөтмөк хызматы та Атажановың «ашыкы» сөзлериңиң хем белли бир әлегине махсус. Б. Худайназаровың өзболушлы лекси-касының өз херекет чәги тайдан, А. Атажановың ишжен сөзлериңи хызматы хем укубы жәхәтден ики топара өлмөк болар. Оларың биринжиси — метафорики өвүш-шәллери кабул эдип, образы дөредижиги гүйч болуп турар. Шейле сөзләрә шу ашакдакылар мысал болуп алыр: от, ожақ, мензил, эдим, ёллар, ай, иллер, йылдыз, алланчак, алав, булут ве ш. м.

Эзизим, от якдым ёл якасында

Совул,

Чоюнмага чагырян сени.

Бизи гөржек болуп,

Көшек дей булут

Аркан ятан айың шахына мүнйә

Иллер мениң

Ёллар мениң

Мензил мениң мыдарым

Ене тәзе мензил күйсәп

Уграярын алыслара

А. Атажановың «ишевүр» сөзлериниң бейлеки бир топары дуйгының эмоционал йүзе чыкмагының гуллу-гында. Екаркы топар сөзлерде нәхилидир бирхили гоязылык дуолса, икинжи топара гөчгүнлилик, роман-тики оваз махсус: Ашгабат, ашык, магшук, дүйш, хуш-тар, нәзик, түйдүк, сәхер, жузан, калп, жады, хан, сол-тан бармаклар, гүл, мениз, эзизим, учгун, жемал, гунча, сөйги, гурбан, мәхрибан, арман, сапа, вепа, янак, гөзел, новжуван ве ш. м.

Калбының ханы сен
Ханы-солтаны сен
Адыңа мен гурбан

Бармаклар! Узынак узык бармаклар
Үзүме ат берен нәзик бармаклар

Пигит гейминдәки дегилли новжуван
Эркек дәл, гыйма гаңи, нәзик гөзелди.

Шу кысым мысалы ене-де бирнәчә етирсе боларды, оңа хич кимниң шеки ёк. Лексиканың шу гөчгүнлик хәснети, бизиң пикиримизче, шахырың дөредижилигинде сөйги-лирикасының биринжи плана гөчйәнлигинден гелип чыккан болса гөрек.

Шахыр Керим Гурбаннепесовың лексикасына гөзел-геленде, бир ягдайы текрарламалы. Ол халк поэзиясы-ның ажайып формаларыны «гурбаннепесовлашдырып» билен шахыр. Билшимиз ялы, халк поэзиясының болса-дилине гелмейән сөз ёкдур. Айры-айры шахырың дилине-гелишмейән айры-айры сөзлер боляр, олары ызыгидер-уланса, я-ха шыгры шыгыр шекилли боланок, болмаса-да, кимдир бириниң агзына өйкүнйән ялы болуп дур-Эмелсиз актёр ялы. Бу ягдай халк дөредижилигине ят-дыр, әхли сөз өзүнниңки, хеммесине өз мөхүри басылгы-К. Гурбаннепесов шу ёл билен баряр. Онуң лексикасы-чүмхөрөк дәл, ол сөзлери прозаик, терминологик, арха-изм, неологизм диен бөлеклере бөлүп дуранок. Шыгыр-лар иң бир ылмы, журналистик аңлатмалары хем-поэзиялашдырып билйәр, онуң бойнуна «алажасының»-дакар. Ол әхли сөзлериң шахырана эшиге гирмеги ут-рунда аладаланяң еке-тәк хәзирки заман шахырыдыр. Бу пикире авторың әхли китабы арка чыксын гөрек.

Зага гидип отурман, өтен йыл нешир эдилен «Бахар-ноэмасының» гатыны ачалың.

Бейле эгоистлик эрбет задам дәл
Эмма бардыр онуң жуда эрбеди.

Меселем, айдалы
өз дәвлетинден
Гижеси-гүндизи ичйән шербеде

Ынха, бар айдалы, меселем, хәзир
Тамың депесинден гелип бир оваз

Курсивленен сөзлери сетирден согруп окасак, проза-кеми ёк. Бир гошгусында айдышы ялы, «Эмма хич ким-прозадыр өйтмеди». Онуң себәбини шыгырлардакы-пикириң динамикасы билен дүшүндирмек болар. Халк-поэзиясында-да дуйгының, пикириң динамикасы гүйч-ли болансоң, сөзлер өз-өзүнден поэзиялашяр гидйәр.

К. Гурбаннепесовың шахырана лексикасы хакдакы-түрүнде бултурчын ялы гөзе каклышып гидйән бир-тәснети оқыжа етирмек ислейәрис. Халкың жанлы гөп-лешиги ве кәбир көнелишен сөзлериң халк дөредижиги-индәки шекиллериниң образ ачмага көмеги етйәр:

Канагат — кувват берер,
Мынажат — гайрат берер

—Бизиң ялы гарында
Гүрруң күже, сөз күже

Бир дем салым мыман борсун

ве башгалар.

Мысалларың биринжисинден дин векили аңылса, икин-жи-үчүнжилер оба адамларының салыгыны берйәр. Онсоңам, сөзлериң агзеки формасы сетирлериң акгын-лылыгыны гүйчлендирйәр.

«Сөйгүли» сөзли болмак — бу эййәм шахырың ус-сатлыгыдыр. Йөне херки задың чәги-чени бар. Ишевүр-сөзлерем серхединде сакланмаса, өз манысыны овнудар,-өңки тәсир эдижилик гүйжүни гачыяр. Серхедин ве-лин, нирде гутарянылыгыны, оны нирелерде уланмалы-дыгыны шахырың өзүнден башга хич ким гөркезибем-билмез, чаклабам билмез. Шейле бир ягдай дине, уму-тан, әдебиятта болянлыгы үчин дәл, ол шахырларың-поэзиясында-да гөзе каклышып гидйәнлиги себәпли-екаркы сөзлери айдярыс. Бир мысал. М. Сейидовың «Бахар гүнделиги» атлы китабы. Йыгындының хер

сахыпасында «мөхүрли» сөзлериң телимси габат гелйәр. Херсем өз еринде болансон, оларың шейле кән уланылян-дыгынам дуоң дураноң. Йөне «шахыр» диен сөз велин, бейлекилере гаранында артыграк дүшенлигинденми я-да-герексиз ерде-де гетириленлигинденми, нәмеден болса-да, гөзе илгинч. Ол кыркдан хем говрак сетириң ичинде гелйәр. Бу болса йыгындының ики сахыпасына бир «шахыр» етйәр дийилдиги боляр. Хеммесини гөчүрип чыкмак кын, кәбир сетирлери окалың:

Шахыра ылхамдыр мунда ховалар
Өмри халас этди шахыр ылхамы
Шахырларың гор күйзесин говзатман
Бир грам ылхамсыз шахыр адыны
Шахырларың ягдайына белет мен
Ашык болан бир шахыра мензейәр
Шахырым, нә ода дүшйән, гыссаян
Мен бир шахыр, ховлукмалы элмыдам

ве башгалар.

Бир йыгында мунча сан көп болмаярмы?! Аслында, йыгындыда хайсы сөзүң нәче мукдара етенде кән болян-дыгыны я-да кемтер гайдяндыгыны хич ким айдып бил-мез, бу шыгыр сунгатыны хорматламазлык болар. Ченинден геченинде велин, бада-бат аңшырылар. Онуң чениниң кырк болмагам мүмкин, сегсен болмагам мүм-кин, дөрт-бәш саны болеа-да әхтималдыр. Оларың чени-чагы чеперчилик хызматына баглы. Чеперчилик гүйжи гачан халатында, шол бир зат гайталанып (дүрли сөз өврүмлеринде гелйән болса-да) дуран ялы дуоляр. Би-зем гетирен мысалымызда өз-өзүни гайталамалара душанымыз үчүн, бир йыгында кырк «шахыр» көп бол-маярмы дийип йүзленйәрис. Бу беллигиң еңил, элужун-дан дүзедиләймели етмезликлер болмагам мүмкин. Хер хал, оны система өвүрмекден сакламалы, өтүшсе кына сапар.

Хава, поэзияның кәмиллешдигисайы ынжыклығы артар, сәхел ёулса үфленен гаймак ялы титрейәр дуяр. Шахыр кәмиллешдигиче йүки агрәлар. Ол инди уссат-лығы билен, шыгырларының хили билен белентликден белентлиге галмалы, окыжа элмыдама өз сөзүни айдып дурмалы. Ёкаркы авторларың поэзиясында бу шейле-де болупды. «Өз сөзлүлик» чеперчилик хызматы тайындан хер авторда бир хилидир. Өнде белленилиши ялы, А. Хайыдовың «ашыкы» сөзлери пейзажи жанлы сурат-

ландырмага хызмат этсе, М. Сейидовың «мөхүрли» лексикасының метафоралык укыбы гүйчи, Б. Худай-назаровың «сөйгүли» сөзлери образ дөрөтмекде ишжә-лик гөркезийәр, А. Атажановың «алажалан» сөзлери об-раз дөрөтмәге, дуйга эмоция бермәге ярдам эдйәр. К. Гурбаннепесовың лексикасы өзболушлылығы жанлы гөплешик формасы билен хәснетленйәр.

Ёкаркы шахырларың лексикасы айрабашгалыклары билен бирликде оларың «сөйгүли» сөзлерини бир гүзәр-ден индерйән сыпаты хем беллемели. Ады агзалан шахырларың лексикасы өзболушлылығына пикир берсек, гурак декларативлиги, ховайы гөчгүнлиги аламанлан-дырман, бирхили философики дүшүнжелери, дөврүн йүзе чыкаран проблемаларыны, яшайша акыллы-башлы чөмөлешмеги, гөзәлиги, халкың ой-аладасыны ядына салып дуяр. Шонуң үчинем шахырларың чепер лексикасы жәхәтден айрыбашгалыклары хәзирки заман түркмен поэзиясының реңк байлығыны, индивидуал көп дүрлү-лигини тассыкласа, олары бир «олумдан индерйән» ёкаркы сыпаты хәзирки заман түркмен поэзиясының, форма тайдан болса-да, халкың дурмушына барха чун аралашяндыгыны, оны диалектики өсүши билен гөзе долы шөклелендирмәге йыкын эдйәндигини кепиллен-дирийәр.

СӨЗСОҢЫ ДЕРЕГИНЕ

Өзболушлылык — бу шахырын шахсы ислеги дәл-де, дөрөдигилигиң зерурлыгыдыр. Өзболушлылык — бу төтәнлик болман, шыгырәтчилигиң өсүшидир, ол тары-хы хадысадыр. Чепер өзболушлылык шахырчылык зехин билен дурмуш хақыкатының перзенди, бири-бирине гатнашыгының хәсиети, кануналайыклығыдыр. Кануна-лайык затлар болса өз херекетини, яшайшыны ыкрат-етдирип гидип отыр. Мысал үчин, пасылларың чалшып дуршы ялы, ел өсүп, ягының ягышы ялы.

Хәзирки заман түркмен поэзиясында чепер өзболуш-лылык проблемасының «пасыллары», «ели», «ягыны», өнде гөршүмиз ялы, хер шахырын дөрөдигилигинде өзүче «чалышар», өзүче «өсийәр», өзүче «ягяр». Өзболуш-лылығын хамырмайсы — идея-тематика өзүниң әхлу-мумылыгындан башга-да, хер шахырын «хусусы» мөсе-

делеридир идеяларының йүзе чыкмагы билен хәсиетленди, шахырана психика әдеби тәрлер аркалы шахырларын дөредижилик нукдайназаныны, темпераментини — ол бирине лирики акымы, бейлеки бирине эпикни әңңиди «пешгеш» берди, «ашыкы» сөзлерин хәснети болса өзболушлы мөхри билен оларын дөредижилигинде ыз галдырды. Ине, стилиң ёкаркы дөрт элементини шахырларын поэзиясында жемләп гөз өнүне гетирсек, лирики гахрыманларын кешбини шейлерәк чекмек болар:

Шахыр Ата Атажановын лирики гахрыманы дурмуш фактларыны тимарлап, она «реңк» чалжак болуп дурмаяр, оны өзболшунда деталлаын беян эдйәр хем бай тежрибелі шахс хөкмүнде дуйгы-дүшүнжесини яшырыюшурсыз орта атяр. Лирики шахсын бу ажайып гөнүмеллигинден башга-да, онун сынасында нәхилидир бир-хили яңы жакхыллыга етен йигидиң сөйги гөчгүнлилиги, дуйгучыллыгы, гайдувсызлыгы, буйсанжы бир сыхлы дуйлуп дуряр. Ата Атажановын поэзиясы бай тежрибе билен гызгын йүреги өзүнде жемләп, өз дуйгы-дүшүнжесине вепалы гахрыманы орта чыкарды. Ол лирики гахрыман оқыжыларыны якан одунын дашына уйшүрүп, поэзиямызың орта гүрпүнде сөхбет эдип отыр:

...Эзизим, от якдым ёл якасында.
Гел, отур,
Гечели ожак башына.
Ислесең,
Икимиз сөхбет ачалы
Ялын ялкым салсын дегре-дашына

Хер кимиң өз дерди,
Өз хыялы бар:
Ким мейлисе баряр,
Кимселер ише.
Эмма от башында,
Ожак дашында
Гөвүн посы ачыляндыр хемише...

...Эзизим, от якдым ёл якасында.
Совул,
Чоюнмага чагырян сени.
Йылын-да, ёлуна гидибер ене.
Кайыл мен,
Үшәнде ятласаң мени.

Керим Гурбаннепесов галапын эпика йыкгын эдйәр. Авторың «Таймаз баба» поэмасының гахрыманыны яда салалын: Таймаз бабаның херекетлеринде-де, дилинде-де юмор, дегигенлик агдыклык эдйәндир. Онун дүнйә хакдакы аграмлы ойланмаларам, салдамлы пикир йөретмелерем, өвүт-үндевлерем шол хәснети билен багланышыклы йүзе чыкяр. Таймаз бабаның шу шәхдачыклыгыны шахырын тутуш поэзиясының ичинден геч-йән лирики гахрыманың өзболушлы айратынлыгы дийин беллемек мүмкин.

Лирики гахрыманың шол өзболушлылыгы предметин, хадысаның хәсиетли тарапының жикме-жик, «кемини-көссүни» гойман, төвереклейин ачылмагының хасабына эмеле гелйәр. Гөзбашыны шахырана халк дөредижилигинден алып гайдан Керим Гурбаннепесовын лирикасы аграс пикирлерини юмора югурмагың хөтдесинден гел-йән, «улы билен улы ялы, кичи билен кичи ялы» болмагы башарян, дурмушын ажысыны-сүйжүсини дадан, пес пәлли гожадың образыны дикелтди. Дуйгы-дүшүнжесине өврүм, сөзлерине айлав берип геплемеге халаян ол «гожа», көпленч, адам гылыклары, жемгыетимизин артыкмачлыгы, непислик, адамзадың тебигаты барада ойланяр:

Өлүм йүпи ыргылдап дур үстүнде,
Астында-да жыгылдап дур эшафот.
Эмма сен шонда-да гозганман билйән.
Дагданмыдын,
Дашданмыдын
Адамзат?

Саңа хат языпдыр эзиз бир адам
Үч ойнам ыссы сөз. Башга хич зат ёк.
Эмма сен шонда-да гозганыберйән.
Гүлденмидин,
Сүйтденмидин
Адамзат?

Аллаберди Хайыдовын поэзиясында пейзаж лирикасы агдыклык эдйәр. Шахырын лирики гахрыманы нәме хакда сөхбет ачса-да, ниреде сейран этсе-де, тебигат гөзеллиги, онун имриндирижи шахыраналыгы илкинжи нобатда гөзүне илйәр. Ол гозгаан идеясы билен тебигат хадысаларының арасындакы багланышыгы гөрүп бил-йән, онун дуйга тәсирли тарапларыны сайлап бил-йән шахсдыр. Зәхмет адамсына гуванч дуйгусы билен жошян, пис гылыклар билен барлышыксыз гөреш алып

барян А. Хайыдовуң лирики гахрыманы тебигат билен
ынсан дурмушыны бирлешдирйән шахырана гөвре бо-
луп гөз өңүнде жанланар. Онуң бар зат барада — ын-
сан дурмушы, жемгыетчилик яшайшы, зэхмет, айратын-
да, пейзаж барада өзболушлы гарайшы, философиясы
бар:

Ене гүл хакында бир шыгыр язан,
«Йүрегиме дүшди» дийме, танкытчы.
«Гүллерин тарапы эдилйән заман
Бирейәмлер гечди» дийме, танкытчы...

...Ынсан яшлыгы хем ажайып гүлдүр,
Мивеси кувватдыр, гүйчдүр,
гайратдыр.
Мивеси памык дек гыздыр, огулдыр.
Мивеси акылдыр, абрай-шөхратдыр.

Яз серет, гүйз серет ерин йүзүне,
Дүнийәмиз хер дүрли гүлден долудыр
Танкытчим, игенме сен «гүл» сөзүне,
Гүлсүз мекан сован жесет ялыдыр.

Бердиназар Худайназаровуң шыгырларыны оканың-
а, аңыңа аграслык гонан ялы боляр. Бу шахырың
ирики гахрыманы сычрап дуран жакыла-да, шөхдачык
ожа-да, тебигатың ашыгы зэхметсөер шахса-да мең-
энок. Ол акыл кәсеси долан, энче хупбатлары, айра-
гы герденинде чекен, дурмушы образлы кабул эдйән,
өзүң товуну етирип гүрлейән, өз идеясына вепалы, по-
т эркли лирики «мен» хөкмүнде өзүни танатды. Онуң
урмушда иш салышян баш темалары болуп сөйги,
сил, уруш хем паракхатчылык, ынсан мертебеси, түрк-
и пейзажы ялы мөселелер өңе сайланды. Шахырың
ирики гахрыманы бу мөселелерин хайсы барада гүр-
ң гозгаса-да, өзүниң шол бир хәсетли айратынлыгы-
и йүзе чыкарар. Олам теманың овнуклыгына, ирили-
не гарамаздан, онуң чөзүдини бүтин адамзат чәгинде
эмеклигә йыккын этмегидир.

Дуйгудан хем пикирден югрумы етен Б. Худайназа-
вуң поэзиясының ене бир өзболушлы тарапы дуйгу-
рың, гарайышларың, пикирлерин полярлыгыдыр.
мсал үчин, шахырың сөйги, уруш хакдагы гошгулары-

ны яда салалың: Рас сөййәнми, йүрекден сөй, йигрен-
динми, йүрекден йигрен. Бу дуйгуда орталык зат болуп
билмез. Шу әхән шахырың уруш барадагы гошгуларын-
да хас йити дуюляр. «Адам гырса Адамы—Мунуң өзи
оюн дәл. Бу бабатда хич хили Кануна мен боюн дәл».
Мунуң өзүне етеси себәби бар. Өңде ады тутулан автор-
лар ялы, Б. Худайназаров хем гечен уруш гатнашмаса-
да, тылын агырлыкларыны, пидаларыны етгинжек йыл-
лары чекен шахыр. Шол агыр йыллара, етгинжеклик
дөвре багышланан ашакы сетирлер лирики гахрыманың
«тержимехалы», өзболушлылыгы барада умумы маглу-
мат берйән болса герек:

Он бәш яша етдик бахар чагында,
Он алтыны болса огурлатдык биз.
Шо яшда-да йигит чыкдык бир демде
Вагтың өзүнденем өңе гитдик биз.

Биз шейле боланны соң дуоуп галдык:
Бир серетсек сачымызың агы бар.
Ханы огланлыгмыз?
Ханы огланлар?
Оларың бары бар,
Олаң ёгы бар...

...Үйтгешик гудраты сынлаяң ялы,
Кән неслиң назары сизде эгленер!

Олар узаклардан середип сизе,
«Хан-ха олар!»
«Хан-ха олар!» диерлер.
Сетирлерим сизе ядыгәр болсун,
Гөгелекә гөз гәркезен инерлер!

Шахыр Мәммет Сейидовуң поэзиясы окыжының гөз
өңүнде нәхили лирики гахрыманың образыны дикелдип
билди? М. Сейидовуң лирики гахрыманы дийленде,
акыл-пайхаса бай, уллакан дурмуш ёлуны башдан гечи-
рен, дийжек задыны еди өлчәп бир кесйән гожааның об-
разы гөз өңүне гелйәр:

Тебигатың кануныдыр душмандан
Хер жандарың өз горания зады бар.
Йындам аяклары болса товшаның,
Пышбаганың полат ялы совды бар.

Ынсан дурмушундан сораг берселер,
Дьердим мен илки йүрегин болсун.
Пышбагаңкы ялы совдум боландан,
Кирпиниңкы ялы ярагым болсун.

ахырың лирики гахрыманы көп халатда оқыжысына
лсепе «пешгеш» берйәр. Онуң пелсепеси хадысаларың,
едметлерин гөчме маныда — шертли уланмагында
зе чыкар. Иң гуванчлы ери — ол шертлилик дурмуш-
н үзге шертлилик дәлдир. Шахырың гүррүң берйән
дысасы гүнделик дурмушымызда гөрүп йөрен
тларымыз болансоң, өңе сүрүлйән идеяны, пел-
ләни тебигылашдырар, оқыжының макулламагыны
заняр.

Шахырың лирики гахрыманы өзгарайышлы, эстетик
гусы өсен, берк эркли, сөвешжөн шахс болуп оқыжы-
на дуоляр.

Шахырларың лирики гахрыманыларының шулар ялы
индивидуал айрабашгалыгы, биринжиден, хәзирки за-
н түркмен поэзиясының форма тайдан дүрли реңкли-
ини, байлыгыны гөркезсе, икинжиден, социалистик
мунын, социалистик хақыкатың ынсанперверлигини,
грессивлигини, шонуң үчинем дүрли формалары йүзе
армага укыплыдыгыны аңладяр, үчүнжиден, социа-
тик реализм методының дүңйәде иң сагдын метод
уп, дөредижилик гөзлеглере, өзболушлы пикирлен-
е мүмкинчиликлер берйәндигини тассыклар.

Екаркы индивидуал сыпатлар шахырларың етми-
жи йыллара ченли дөредижилигини өз ичине аляр.
а олар иң соңкы сөзүни диен, галамыны столуң
не ташлан авторлар дәл. Стилиң ек йигренени
унлылык. Ол шол бир әдеби тәрлер, принциплер
ен ёлуны довам әдип билмейәр. Оны тимарлап,
ташдырып, интипат әдип дурмалыдыр. Шоны шей-
билйәндиклери үчинем олара шахыр, дөредижил-
йәр. Зехин шу талапдан асгын гелсе, бирмахалкы
ырчылык шөхратына гуванып. йөрмекден өзге чәре
Олар тәзе-тәзе дөредижилик гөзлеглери, ажайып
а тапындылары билен оқыжысының рухы-эстетик
әсини хас хем байлашдырар диен ягшы умытда
лың. Шейле тама этмәге бизде долы әсас бар:

оларың дөредижилиги йылсайын кәмилләшйәр. Кәмил-
лигин болса серхеде ёкдур. Шонуң үчинем ол шахыр-
ларың индивидуал стилинде кән затларың өзгермеги,
кән затларың дүшүп галмагы, гелип гошулмагы кануны
ягдай. Себәби «...стиль аманат кассаның берен китап-
часы дәлдир». (М. Б. Храпченко).